

PAWEŁ BORECKI (Warszawa)

Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich

I. Początki stałej obecności Żydów, czyli wyznawców judaizmu (religii mojżeszowej, mozaizmu), na obszarze współczesnego państwa polskiego sięgają I połowy XI w. (Kraków)¹. Najstarsza wzmianka o gminie żydowskiej na wspomnianym terenie dotyczy Przemyśla w trzecim dziesiątku lat XI w.² Kronikarz czeski Kosmas podaje informację z końca XI wieku o prześladowaniu Żydów w Pradze oraz ich ucieczce do Polski i na Węgry³. Napływ wyznawców judaizmu trwał przez całe średniowiecze, a jego katalizatorem były prześladowania tej mniejszości w Europie Zachodniej⁴. Na ziemiach polskich osiedlali się przede wszystkim Żydzi aszkenazyjscy⁵. Wbrew dawniejszym twierdzeniom jedynie niewielka część osiedlających się wówczas w Polsce Żydów, głównie na terenach wschodnich, pochodziła z państwa Chazarów. Zapewne osadnictwu żydowskiemu sprzyjał także korzystny reżim prawny.

¹ Zob. *Atlas historii Żydów polskich*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2010, s. 27.

² J. Wyrozumski, *Żydzi w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 129.

³ *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, wyd. H. Bretholz, MGH SS, nowa seria t. II, Berlin 1923, s. 166.

⁴ W 1290 r. wypędzono Żydów z Anglii, począwszy od 1189 r. kilkakrotnie wypędzono ich z Francji, w 1492 r. z Hiszpanii i z Królestwa Sycylii, a w 1498 r. z Portugalii. Na przestrzeni XV w., aż do 1519 r. miały miejsce wypędzenia Żydów ze wszystkich znaczących miast Rzeszy. W roku 1349 oraz w latach 1360-1364 wypędzenia dotknęły wyznawców judaizmu na Węgrzech, natomiast w latach 1495-1503 przejściowo nakazano im opuścić Wielkie Księstwo Litewskie.

⁵ W średniowieczu judaizm rozwijał się w dwóch głównych nurtach: sefardyjskim, w środowiskach żydowskich w basenie Morza Śródziemnego. Podlegały one wpływowi cywilizacji arabsko-muzułmańskiej, a centrum tego nurtu mieściło się w muzułmańskiej Hiszpanii; a s z k e n a z y j s k i m, który obejmował społeczności żydowskie podlegające wpływom cywilizacji łacińsko-chrześcijańskiej, istniejące głównie na terenie Niemiec i Francji, a następnie od XVI w. przesunęły się zwłaszcza na tereny Polski (zob. szerzej, S. Krajewski: hasło – *Judaizm*, [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*. Tom 5, red. nauk. T. Gadacz, B. Milerski, Warszawa 2002, s. 259-265).

16 sierpnia 1264 r. w Kaliszu książę wielkopolski Bolesław Pobożny wydał statut dla Żydów w rządzonej przez niego dzielnicy⁶. Był to najważniejszy dokument wydany w Polsce dla tej grupy etniczno-wyznaniowej. Składał się on z 38 artykułów dotyczących 4 dziedzin życia: sprawowania władzy sądowniczej nad Żydami, ich działalności kredytowej, gospodarczej działalności Żydów oraz stosunków między Żydami a ludnością chrześcijańską⁷. Ludność żydowska podlegała szczególnej ochronie prawnej i była uznawana za tzw. sługi skarbu (*servi camera*), na rzecz którego musieli składać specjalne opłaty. Zaostrzona była sankcja za zabicie Żyda. Oryginalny był nakaz skierowany do chrześcijan, aby pod groźbą kary spieszyli na ratunek napadniętemu w nocy i wołającemu o pomoc Żydowi.

Sądownictwo nad ludnością żydowską sprawował monarcha, działający w jego imieniu wojewoda oraz tzw. sędzia żydowski (*iudex Iudeorum*)⁸. Wyznawcy judaizmu zostali zatem wyłączeni spod sądownictwa kasztelańskiego oraz miejskiego. Sędzia żydowski rozpatrywał sprawy między samymi Żydami, o ile takie życzenie wyraziła jedna ze stron, oraz między chrześcijanami a Żydami, gdy Żyd został pozwany. Ustanowiono szczególne zasady postępowania dowodowego. Aby zapobiec stronniczości świadków, statut kaliski zastrzegł, że w procesie prowadzonym przez chrześcijanina przeciwko Żydowi musiał powód obok świadków chrześcijan przedstawić także świadków Żydów. W związku z powyższym można przypuszczać, że konflikty między wyznawcami judaizmu były rozwiązywane także bez udziału sędziego żydowskiego – w drodze mediacji lub przed władzami kahałów⁹.

W dziedzinie działalności kredytowej statut Bolesława Pobożnego określał zasady obrotu kredytowego między chrześcijanami a wyznawcami judaizmu. Zrównywał prawa Żydów do udziału w handlu z prawami chrześcijan. Żydzi jako niechrześcijanie mogli trudnić się pożyczkami na procent (lichwą). Zabroniono im jednak brania ziemi pod zastaw pożyczek. W zakresie wolności religijnej powtórzono regulacje zaczerpnięte z podobnych obcych aktów prawnych, przewidujące sankcje karne za bezczeszczenie cmentarza lub synagogi. Zabroniono uprowadzania dzieci żydowskich i zmuszania ich do przyjęcia chrześcijaństwa. Przywołano także papieskie rozporządzenie o zakazie oskarżania Żydów o mord rytualny. W przypadku tego rodzaju zarzutu należało przedstawić zeznania 6 świadków – 3 chrześcijan i 3 Żydów – obecnych przy popełnieniu przestępstwa. Gdyby respektowano te zasady, to w praktyce

⁶ Współczesne niemal całościowe tłumaczenie statutu Bolesława Pobożnego [w:] *Dzieje żydów w Polsce. Wybór tekstów źródłowych XI-XVIII wiek*, oprac. P. Fijałkowski, Warszawa 1994, s. 15-19 oraz L. Gumpłowicz, *Prawodawstwo polskie względem żydów*, Warszawa 2008, s. 6-8.

⁷ J. Tomaszewski, hasło – *Historia*, [w:] *Żydzi w Polsce. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001, s. 135.

⁸ Urząd sędziego żydowskiego występuje w przywilejach książąt śląskich na przełomie XIII i XIV wieku.

⁹ *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 37-38.

nie mogłoby w ogóle dość do procesów o rzekome mordy rytualne¹⁰. W relacjach między sobą wyznawcy judaizmu rządili się własnym prawem, tworząc odrębne gminy. Pieczę nad nimi z ramienia monarchy sprawował wojewoda. Status prawny Żydów i organizacja gmin funkcjonowały i rozwijały się zgodnie z zasadami prawa niemieckiego¹¹.

W końcu XIII wieku statut kaliski przyjęli władcy księstw śląskich – wrocławskiego, głogowskiego i jaworskiego. Omawiana regulacja prawna stała się następnie podstawą określenia statusu wyznawców judaizmu przez Kazimierza Wielkiego i następnych królów polskich¹². Ostatni Piast na tronie polskim zatwierdził przywilej Bolesława Pobożnego dla Wielkopolski w 1334 r., następnie w 1364 r. ponownie dla Wielkopolski z rozciągnięciem na inne miasta Królestwa Polskiego, wreszcie w 1367 r., po przyłączeniu Rusi Halickiej, dla Małopolski wraz z nowo inkorporowaną dzielnicą¹³. W 1453 r. statut kaliski zatwierdził Kazimierz Jagiellończyk¹⁴, aczkolwiek w następnym roku pod naciskiem szlachty musiał go odwołać w statutach nieszawskich¹⁵. Omawiany dokument wszedł jednak do statutu Łaskiego¹⁶. Statut kaliski wraz z wprowadzonymi później uzupełnieniami regulował do końca istnienia I Rzeczypospolitej stan publicznoprawny społeczności żydowskiej. Powoływano się nań jeszcze w dobie konstytucyjnej w Królestwie Polskim (1815-1830) oraz przy regulacji położenia prawnego wyznawców judaizmu w zaborze pruskim¹⁷.

Okres od początku XVI do połowy wieku XVII to złoty wiek w historii wyznawców judaizmu na ziemiach państwa polsko-litewskiego. Z czasem ziemie Królestwa Polskiego, a następnie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, stały się największym skupiskiem Żydów aszkenazyjskich w Europie¹⁸.

¹⁰ J. Tomaszewski, op. cit., s. 136.

¹¹ S. Ettinger, *Sejm Czterech Ziem*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, op. cit., s. 35.

¹² Statut Bolesława Pobożnego nie był aktem oryginalnym. Pierwszym wzorcowym aktem był wydany w 1157 r. przez cesarza Fryderyka I Barbarosę przywilej dla Żydów niemieckich. Stanowił on podstawę dla przywileju cesarza Fryderyka II z 1238 r. dla Żydów w Wiedniu. W latach 1244-1268 podobne akty ogłosili: książę Austrii – Fryderyk II Bitny, a następnie królowie Węgier i Czech – Bela IV oraz Przemysław Ottokar II.

¹³ Szerzej o przywilejach Kazimierza Wielkiego dla Żydów, zob. H. Zaremska, *Przywileje Kazimierza Wielkiego dla Żydów i ich średniowieczne konfirmacje*, [w:] *Matżeństwo z rozsądku. Żydzi w społeczeństwie dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Wodziński, A. Michałowska-Mysielska, Wrocław 2007, s. 11-34.

¹⁴ *Zatwierdzenie Kazimierza Jagiellończyka przywileju dla Żydów, nadanego przez Bolesława Pobożnego i potwierdzonego przez Kazimierza Wielkiego* [tekst łaciński i tłumaczenie polskie], [w:] L. Gumpłowicz, op. cit., s. 111-138.

¹⁵ *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 39. Wciąż nierozstrzygnięta jest kwestia, czy przywilej Kazimierza Jagiellończyka był autentyczny, czy fałszywy.

¹⁶ S. Kutrzeba, *Przywileje Kazimierza Wielkiego dla Żydów*, „Sprawozdania PAU” 1922, t. 27, nr 10, s. 4-5.

¹⁷ J. Tomaszewski, op. cit., s. 135.

¹⁸ Szacunkowo można stwierdzić, że w końcu XV w. było w Polsce 20-30 tys. Żydów. Przed wybuchem w 1648 r. powstania B. Chmielnickiego liczba ta wzrosła do ok. 400 tys. O ile w 1576 r. było to 0,6%, to w roku 1648 już 4,5-5% mieszkańców Rzeczypospolitej. W 1764 r. w państwie polsko-litewskim żyło ok. 700 tys. wyznawców judaizmu, zaś pod koniec XVIII w. – blisko milion.

W Rzeczypospolitej ukształtowała się autonomia żydowska na trzech stopniach. Na szczeblu lokalnym istniały gminy, czyli kahały, na szczeblu regionalnym – sejmiki, zwane także ziemstwami. Natomiast na szczeblu centralnym funkcjonowały: Sejm Czterech Ziem i Sejm Głównych Gmin na Litwie. Instytucje te działały jako byty faktyczne i nie posiadały żadnego legalizującego ich aktu prawnego. Dopiero w II połowie XVII wieku zaczęto się odnosić do nich jako faktu dokonanego¹⁹. Na Sejm Czterech Ziem, istniejący od 1581 do 1764 r., wysyłały swoich przedstawicieli gminy i sejmiki żydowskie z obszaru Korony, tzn. z Małopolski, Wielkopolski, Mazowsza i Wołynia. W połowie XVIII w. zasiadało w nim 57 deputowanych oraz 11 sekretarzy (zwanych wiernikami), zajmujących się przede wszystkim sprawami podatkowymi i finansowymi. Miejscem obrad był Lublin. W Sejmie Wielkiego Księstwa Litewskiego, istniejącym od 1623 r., zasiadali delegaci żydowscy z Litwy i Białorusi – przedstawiciele większych gmin litewskich i białoruskich, czyli Brześćcia nad Bugiem, Pińska, Grodna, z czasem także przedstawiciele Wilna, a następnie Słucka.

Oficjalnie sejmy żydowskie zwoływane były dla rozdziału ciężarów podatkowych z tytułu tzw. pogłównego żydowskiego²⁰. W praktyce objęły swoimi pracami różne dziedziny życia gospodarczego, kulturalnego i religijnego Żydów, a czasami wpływały nawet na kwestie polityczne.

Częścią składową sejmów Żydów polskich był działający pod przewodnictwem marszałka sejmów „Wielki Sąd”, zwany Trybunałem Żydowskim i Sądem Ziemskim Żydowskim.

Na szczeblu regionalnym autonomiczne organy żydowskie w Koronie dzieliły się na 4 ziemstwa i 11 podległych im okręgów, w których działały sejmiki²¹. Zjazdy sejmikowe poruszały bieżące sprawy Żydów osiadłych na ich terenie. Starano się je rozwiązać we własnym zakresie albo przekazywano do załatwienia sejmom żydowskim. Sejmiki żydowskie zajmowały się zwłaszcza sprawami podatkowymi, charytatywnymi, obroną praw Żydów do zamieszkania w poszczególnych miastach, do trudnienia się tam handlem czy rzemiosłem; starały się także zapobiec posądzeniom o mordy rytualne.

Stanowiło to ok. 10% ludności kraju. W owym czasie stanowili oni 40-50% ludności miast i miasteczek (J. Tomaszewski, op. cit., s. 139).

¹⁹ J. Tomaszewski, op. cit., s. 142.

²⁰ Pogłównie jako jednorazowy trybut od wyznawców judaizmu z miast królewskich nałożył w 1549 r. Zygmunt August. Jako podatek ogólnopaństwowy wprowadził uniwersał podatkowy z 1563 r. (zob. szerzej: *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 84).

²¹ Jako pierwsze ukształtowało się ziemstwo w Wielkopolsce. Pierwsze informacje o nim pochodzą z lat 1518-1519. Informacje o drugim ziemstwie, obejmującym gminy żydowskie z województw krakowskiego i sandomierskiego, pochodzą z 1519 r. Trzecie ziemstwo powstało w latach 1520-1522 i obejmowało gminy województw lubelskiego, chełmskiego i bełskiego. Czwarte zostało utworzone w 1520 r., obejmując kahały Podola i Rusi Czerwonej (szerzej: *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 83-84).

Podstawową jednostką żydowskiej autonomii w Koronie, a następnie w Rzeczypospolitej, były kahały, czyli gminy żydowskie²². Wyznawcom judaizmu prawo organizowania się w tego rodzaju wspólnoty religijne gwarantował statut kaliski z 1264 r., następnie rozciągnięty przez Kazimierza Wielkiego w 1364 r. na Żydów w miastach całego Królestwa Polskiego. Według spisu ludności żydowskiej z lat 1764/65 w państwie polsko-litewskim były 823 tego typu jednostki²³. Podstawą prawną ich istnienia były przywileje gminne wydawane przez królów oraz właściciele miast prywatnych. Kahały obejmowały swym zasięgiem Żydów zamieszkałych w danych miastach, ale także ludność wyznania mojżeszowego zamieszkującą pobliskie wsie i miasteczka. Omawiane jednostki wykonywały zadania zlecone przez administrację państwową bądź właściciele miast prywatnych, w szczególności pobierały podłówny. Poza tym świadczyły usługi na rzecz lokalnej społeczności żydowskich w sprawach religijnych, społecznych i administracyjnych. W razie potrzeby stawały w obronie lokalnych społeczności i zamieszkałych w pobliżu rodzin żydowskich. Kahały prowadziły synagogi, szkoły, łaźnie rytualne (mykwy) i cmentarze.

Na czele każdej gminy stał zarząd. Liderami kahału byli tzw. parnasi, inaczej zwani seniorami bądź starszymi. Co miesiąc jeden z nich stawał się zwierzchnikiem pozostałych seniorów i przewodniczącym zarządu. Reprezentował on władze gminy w relacjach z władzami świeckimi, zwoływał posiedzenia zarządu, prowadził finanse gminy, akceptował i kontrasygnował wydatki oraz czuwał nad wykonaniem postanowień Sejmu Czterech Ziem. W skład zarządu wchodził, poza starszymi, również tzw. *towi*, czyli ławnicy oraz kazalnicy. Ławnicy pełnili funkcje asesorów w sądzie wojewodzińskim lub kahalnym, zajmowali się także sprawami finansowymi. Ich liczba była równa liczbie starszych. Kazalnicy kierowali natomiast bractwami i komisjami. Najważniejszą spośród nich była komisja ustawodawcza. W grupie osób pracujących na rzecz gminy wyróżniali się urzędnicy, wybierani corocznie i wykonujący swoje funkcje bez wynagrodzenia, oraz funkcjonariusze – opłacani z kasy gminy. Do tej ostatniej kategorii należeli: rabin, rektor jesziwy, kaznodzieja, wiernik, syndyk, szkolnik, kantor, pisarz, nauczyciel i rzezak.

Najważniejszym funkcjonariuszem kahału był rabin. Przede wszystkim zajmował się on nauczaniem i objaśnianiem Tory oraz wygłaszaniem kazań. Czuwał także nad urzeczywistnianiem przepisów religijnych, kontrolował mykwę i rzeźnię, udzielał ślubów i rozwodów, a także nadzorował sądownictwo gminne. Pragnąc zagwarantować bezstronność rabina przy rozstrzygnięciu spraw spornych i konfliktów, dążono do obsadzenia tej funkcji osobami pochodzącymi spoza gminy.

²² Pierwszy zachowany statut gminy żydowskiej pochodzi z 1595 r. z Krakowa.

²³ J. Tomaszewski, op. cit., s. 143.

Syndyk (sztaclan) był pośrednikiem między władzami gminy a instytucjami zewnętrznymi. Wybierali go starsi, a zatwierdzał wojewoda.

W gminie działały także 3 rodzaje sądów: duchowny – pod przewodnictwem rabina, rozstrzygający sprawy cywilne i finansowe, świecki – kierowany przez aktualnego przewodniczącego zarządu kahału, orzekający w sprawach karnych i niektórych sprawach cywilnych, w tym m.in. o wykroczenia religijne, oraz mieszany (przede wszystkim na Litwie) – zajmujący się legalizacją dokumentów. Sądy duchowne i świeckie orzekały na podstawie prawa żydowskiego. W sprawach podatkowych rabini respektowali prawo państwowe. Od wyroków sądów gminnych można było odwoływać się do wyższych samorządowych sądów żydowskich lub do sądu wojewodzińskiego, czy sądu właściciela dóbr i miasta.

Normy prawne zawarte w przywileju kaliskim z 1264 r. były uzupełniane w okresie XVI-XVIII w. ustawami sejmowymi, przywilejami generalnymi monarchów oraz analogicznymi dokumentami zatwierdzanymi prawnie przez polskich władców. Zarówno królowie jak i właściciele miast szlacheckich stanowili także prawa dla Żydów w formie przywilejów dla poszczególnych gmin i osób. Spośród wymienionych aktów warto przypomnieć przywilej Zygmunta I Starego z 1532 r., zezwalający Żydom na uprawianie handlu na terenie całej Rzeczypospolitej. Zygmunt III Waza w przywileju z 1592 r. zawarł m.in. klauzulę, iż prawo sądenia Żydów przysługuje wyłącznie królowi i wojewodom. Z kolei Władysław IV wydał w 1638 r. przywilej w sprawie budowy synagog, który stał się przedmiotem odniesień w szeregu przywilejach dla poszczególnych gmin żydowskich. Jako swego rodzaju kodyfikację praw nadanych Żydom można traktować przywilej króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego z 1669 r. Został on poszerzony i potwierdzony przez Jana III Sobieskiego, a zaaprobowany przez Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Jednak sejmy pierwszych lat panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego wprowadziły nowe restrykcje w stosunku do wyznawców judaizmu. Na sejmie konwokacyjnym w wyniku reformy skarbowości zmieniono sposób wymiaru i poboru pogłównego żydowskiego i zarazem zniesiono sejmy i sejmiki żydowskie. Zakazano także stosowania, wywodzącego się z III Statutu Litewskiego, przepisu o możliwości przyjmowania neofitów do stanu szlacheckiego²⁴. Dalsze niekorzystne rozstrzygnięcia zapadły na sejmie w 1768 r. Projekt *Zbioru Praw Sądowych* Andrzeja Zamoyskiego zmierzał do ograniczenia prawa Żydów do zawierania małżeństw i zlikwidowania instytucji kahałnych. Warunki do reformy społeczności żydowskiej zaistniały w okresie Sejmu Czteroletniego. Dla opracowania propozycji odpowiednich zmian oraz ich realizacji Sejm powołał w czerwcu 1790 r. deputację pod przewodnictwem kanclerza wielkiego koronnego Macieja Garnysza. W 1792 r. komisja została

²⁴ Zob. *Uchwała sejmowa w sprawie neofitów. Warszawa 1764 r.*, [w:] P. Fijałkowski, *Dzieje Żydów w Polsce...*, op. cit., s. 99-100.

poszerzona a na jej czele stanął Hugo Kołłątaj. Efekty prac legislacyjnych ograniczyły się tylko do mniej lub bardziej oficjalnych projektów aktów prawnych²⁵. Sejm nie zdążył już rozpatrzyć projektu deputacji przedłożonego 29 maja 1792 r.

II. Rozbiory Rzeczypospolitej w II połowie XVIII w. dla ludności żydowskiej oznaczały przejście pod władzę scentralizowanych rządów absolutystycznych i zupełnie nową sytuację prawną, utratę przywilejów stanowych, ograniczenie kompetencji kahałów i, nieznane dotychczas, formy ingerencji władzy państwowej w życie indywidualne i rodzinne. Rządy zaborcze przyniosły jednak wyzwolenie z niektórych ograniczeń o charakterze feudalnym dawnego państwa polsko-litewskiego, zaś dla elit finansowych – otwarcie nowych możliwości działalności gospodarczej w ramach kształtującego się porządku kapitalistycznego. Z czasem różnice regionalne doprowadziły do rozpadu społeczności wyznawców judaizmu w istocie na 4 organizmy społeczne, o wyraźnie różnej charakterystyce²⁶.

Wzorem przemian stał się patent tolerancyjny dla Galicji wydany przez Józefa II w 1789 r. Patent i towarzyszące mu akty prawne, zgodnie z postulatami ideologów Oświecenia, przewidywały zniesienie żydowskiej autonomii, nadanie Żydom nazwisk, ustanowienie świeckiej edukacji, poddanie wyznawców judaizmu wszystkim, wspólnym z chrześcijanami, obowiązkom publicznym, zniesienie żydowskich znamion odrębności oraz promocję języka niemieckiego i asymilację językową²⁷. Podobne regulacje prawne ustanowili monarchowie: pruski – Fryderyk Wilhelm II w 1797 r. dla nowych prowincji na ziemiach polskich oraz rosyjski – Aleksander I w 1804 r. dla ziem zaboru rosyjskiego (tzw. Statut Żydowski). Na terenach zaboru pruskiego przestał obowiązywać w praktyce zakaz osiedlania się Żydów w poszczególnych miastach i miasteczkach. Józef II nadał wyznawcom judaizmu obywatelstwo miejskie, otwierał cechy dla żydowskich rzemieślników i ustanawiał całkowitą wolność handlu i rzemiosła. Podobnie czynił w Rosji Statut Żydowski. Reformy te jednak nie utrzymały się w pierwotnym kształcie. Regulacje prawne ewoluowały coraz bardziej w kierunku absolutyzmu reakcyjnego. Władze państwowe uzurpowały sobie prawo regulowania nawet spraw życia osobistego, wprowadzając m.in. wymóg uzyskania, za stosowną opłatą, zgody władz administracyjnych na zawarcie małżeństwa.

Ważną zmianą wprowadzoną przez nowe zaborcze regulacje prawne było zniesienie lub ograniczenie autonomii kahałów. Gminy żydowskie straciły charakter korporacji stanowych i stawały się organizacjami religijnymi. Mo-

²⁵ Zob. w szczególności: „Projekt względem reformy Żydów” Salomona z Wilna (doktora medycyny, lekarza nadwornego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, przedstawiciela haskali). Wilno 1792 r., [w:] P. Fijałkowski, *Dzieje Żydów w Polsce...*, op. cit., s. 106-108.

²⁶ *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 164.

²⁷ *Ibidem*, s. 157.

narchie absolutne w ten sposób, zgodnie ze swoją istotą, dążyły do przejęcia pełnej kontroli nad swoimi żydowskimi poddanymi. W Prusach i Austrii władzom kahałnym odebrano jurysdykcję nad ludnością żydowską. W Rosji kahały stały się natomiast sądami rozjemczymi. Rabinat i inne instytucje gminne oraz finanse zostały poddane kontroli państwowej. Funkcje nowych gmin ograniczono, nie dość konsekwentnie jednak, do spraw religijnych i dobroczynności. Zarazem zaborcy nałożyli na gminy np. obowiązek rejestracji stanu cywilnego, nie przestali wykorzystywać także kahałów jako organów podatkowych, przywracając im niemal wszystkie dawne narzędzia przymusu. W sumie działania skierowane przeciwko władzy kahałów przyniosły skutek odwrotny od deklarowanego – radykalnie ograniczyły samorząd żydowski w sprawach religijnych i religijno-społecznych, a zarazem pozostawiły szerokie kompetencje w kwestiach finansowych i gospodarczo-społecznych²⁸.

Konstytucja Księstwa Warszawskiego z 22 lipca 1807 r. wprowadzała po raz pierwszy na ziemiach polskich nowoczesne pojęcie obywatelstwa. Wszystkim obywatelom, bez względu na wyznanie, gwarantowała wolność osobistą, wolność zmiany miejsca pobytu, równość wobec prawa i w zakresie ochrony oraz wolność kultu religijnego, przy zagwarantowaniu wyznaniu rzymskokatolickiemu statusu religii państwowej. Dekret królewski z 17 października 1808 r. zawieszał jednak prawa polityczne Żydów na 10 lat²⁹. Grupa ta została ograniczona także w zakresie wolności osobistych³⁰ i swobody wykonywania niektórych zawodów³¹. Zasadniczym warunkiem zniesienia tych ograniczeń była asymilacja. Żydów dotyczyły także uciążliwe specjalne ciężary podatkowe³².

Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego, oktrojowana w 1815 r., w ogóle nie wspominała o Żydach. Legitymizowała jednak dotychczasowe ograniczenia prawne wobec wyznawców judaizmu. W art. 11 stanowiła bowiem, że *Różność wyznań chrześcijańskich nie będzie stanowić żadnej przeszkody w używaniu praw cywilnych i politycznych*. Przepis ten odnosił się przede

²⁸ Ibidem, s. 160.

²⁹ *Dekret o zawieszeniu na okres lat dziesięciu wykonywania praw politycznych przez ludność żydowską zamieszkałą w Księstwie Warszawskim*, [w:] *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej*. Tom I: 1807-1808, oprac. W. Bartel, J. Kosim, W. Rostocki, Warszawa 1964, s. 148. Zob. także: *Dekret [z 7 IX 1808 r.] o wprowadzeniu w życie przepisów uzupełniających konstytucję Księstwa Warszawskiego oraz o ograniczeniu prawnopublicznym Żydów w Księstwie*, ibidem, s. 142.

³⁰ W 1809 r. nakazano Żydom przeniesienie się z głównych ulic Warszawy na późniejsze, wyznaczone przez władze.

³¹ Żydów pozbawiono także w Księstwie Warszawskim prawa nabywania dóbr ziemskich (1808) i dzierżawy dóbr państwowych. Od 1 czerwca 1814 r. mieli być oni także pozbawieni prawa produkcji i wyszynku napojów alkoholowych. Utrzymane zostały dawne konsensusy administracyjne oraz opłaty za zawarcie małżeństwa.

³² Utrzymano podatki: biletowy oraz koszerny. Od 1812 r. wprowadzony został nowy podatek z tytułu zwolnienia Żydów ze służby wojskowej, która w praktyce uniemożliwiała przestrzeganie przepisów religijnych.

wszystkim do osób religii mojżeszowej, stanowiących ponad 10% ówczesnej populacji Królestwa Polskiego.

Pierwsze dziesięciolecie istnienia Królestwa Kongresowego to, pod wpływem idei oświeceniowych, okres bardzo intensywnego wydawania przepisów dotyczących Żydów. Przede wszystkim były to postanowienia Namiestnika, generała Józefa Zajączka, stojącego na czele cywilnej administracji Królestwa. Te akty prawne miały często charakter dyskryminacyjny wobec Żydów, jednak generalnie zmierzały one do wyrwania ich z dotychczasowych obyczajów i zajęć zawodowych. Postanowienie Namiestnika z dnia 27 marca 1821 r.³³ nakazało na całym terytorium Królestwa udowodnienie już posiadanych lub przyjęcie stałych nazwisk. Za posługiwanie się tylko tradycyjnie imieniem własnym i imieniem ojca, bez nazwiska, karany miał być nie tylko sam Żyd, lecz i gmina wyznaniowa, do której należał. Zakazano szynkarzom sprzedaży napojów alkoholowych włościom na kredyt lub za produkty żywnościowe. Wprowadzono ograniczenia w zamieszkiwaniu Żydów na terenie Warszawy, zabraniając im zamieszkiwania przy głównych ulicach oraz więcej niż jednej rodziny w jednym mieszkaniu. Pod zarzutem uprawiania przemytu zakazano Żydom, z pewnymi wyjątkami, zamieszkiwania w pasie 3 mil (ok. 25 km) od granic Prus i Austrii. Pozwolono im natomiast na osiedlanie się na gruntach w dobrach rządowych i duchownych w celu uprawiania tam rolnictwa. W 1818 r. władze Królestwa poleciły założyć rządowe szkoły elementarne dla dzieci żydowskich. W 1824 r. wprowadzono kary za noszenie tradycyjnego stroju żydowskiego.

Zmiany objęły również organizację konfesyjną wyznawców judaizmu w Królestwie Kongresowym. 20 marca 1821 r. Namiestnik Józef Zajączek nakazał utworzenie dozorów bożniczych podległych władzom miejskim³⁴, zaś po kilku miesiącach car Aleksander I postanowieniem królewskim z 20 grudnia 1821/1 stycznia 1822 r.³⁵ zniósł kahały. Ogólna liczba dozorów bożniczych w tym czasie wynosiła 327. W 1822 r. zdelegalizowano i rozwiązano rozmaite bractwa spełniające tradycyjne funkcje w życiu społeczności żydowskich. Kompetencje dozorów zostały ograniczone do spraw religijnych i skarbowych. Do precyzyjnego określenia ich uprawnień nigdy nie doszło. Finanse dozorów były poddane kontroli władz administracyjnych, a kasami bożniczymi zarządzali od 1827 r. kasjerzy miejscy. Dozory bożnicze składały się początkowo z rabina i 3 tzw. nadzorców parafii żydowskich, wybieranych przez 4 klasy członków społeczności żydowskiej, opłacających składki na rzecz dozoru. Piątą klasą była ludność uboższa. Od 1829 r. swojego przedstawiciela w dozorze bożniczym musieli mieć tworzący większą grupę Żydzi

³³ Dziennik Praw Królestwa Polskiego (Dz. Pr. K. P.) nr 30, s. 134-139.

³⁴ Ówczesne przepisy wprowadziły pisownię: „dozory Bożnice”.

³⁵ Dz. Pr. K. P. nr 31, s. 275-278. Postanowienia wydane osobiście przez cara nosiły podwójną datę, najpierw według kalendarza juliańskiego, obowiązującego w Rosji, następnie według kalendarza gregoriańskiego, obowiązującego w Królestwie Kongresowym.

zamieszkujący okoliczne wsie. W niektórych miastach trzeba było utworzyć więcej niż jeden dozór bożniczy³⁶. Rabinów, podrabinów i kantorów mianował gubernator, w praktyce zatwierdzając kandydatów zaproponowanych przez dozór bożniczy. Reformy lat sześćdziesiątych XIX w. przyniosły Żydom w Królestwie Kongresowym, przede wszystkim bogatszym, istotną poprawę sytuacji prawnej, natomiast nie zmieniły struktury dozorów bożniczych.

Równouprawnienie wyznawców judaizmu z innymi obywatelami Królestwa Polskiego następowało stopniowo od lat sześćdziesiątych XIX w. W 1861 r. ustawa o wyborach do rad powiatowych i miejskich dopuściła Żydów do udziału w samorządzie³⁷. Zasadnicza zmiana położenia prawnego nastąpiła na podstawie dekretu cara Aleksandra II z 24 maja/4 czerwca 1862 r. o równouprawnieniu Żydów³⁸. Akt ten w zasadzie znosił zakaz nabywania przez Żydów dóbr ziemskich, likwidował ograniczenia w zakresie osiedlania się w miastach i wsiach oraz nabywania nieruchomości miejskich. Zagwarantowano równouprawnienie Żydów w sprawach cywilnych i karnych. Przewidziano przy tym odpowiednią rotę przysięgi dla wyznawców religii mojżeszowej. Dekret jednak zabraniał posługiwania się językiem żydowskim (hebrajskim, jidysz) w dokumentach publicznych pod rygorem ich nieważności. Prawodawca zapowiedział zniesienie specjalnych podatków żydowskich oraz ograniczeń związanych z wykonywaniem rzemiosła i handlu. Odpowiednie zarządzenia w tych sprawach miały być wydane przez miejscowe władze. Zatem późniejsze rozporządzenie Aleksandra Wielopolskiego m.in. znosiło podatek biletowy i koszerne. Działając na podstawie dekretu z 1862 r., Rada Administracyjna Królestwa Polskiego zniosła dotychczasowe ograniczenia ludności żydowskiej w zakresie wykonywania zawodu – dopuszczono Żydów do zawodu farmaceuty, zezwolono na posiadanie aptek, handel bydłem i zasiadanie w zgromadzeniach felczerskich. W 1866 r. dopuszczono wyznawców judaizmu, posiadających wykształcenie uniwersyteckie, do służby państwowej, zaś 2 lata później otrzymali prawo swobodnego przemieszczania się między Królestwem Polskim a pozostałymi ziemiami Cesarstwa Rosyjskiego. Reformy Aleksandra Wielopolskiego w dziedzinie równouprawnienia Żydów, jak zauważają Artur Korobowicz i Wojciech Witkowski, były najtrwalszymi z jego dokonań i utrzymały się, gdy wszystkie inne upadły bądź straciły znaczenie³⁹. W drugiej połowie panowania cara Aleksandra II nastąpił odwrót od liberalnych reform. Po śmiertelnym zamachu na władcę w 1881 r. zaborca rosyjski już jawnie prowadził politykę antysemitką.

³⁶ Szerzej na temat dozorów bożniczych zob. R. Żebrowski, hasło: *Dozór bożniczy*, [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, tom 1, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 344.

³⁷ Dz. Pr. K. P. t. 58, s. 364-391.

³⁸ Dz. Pr. K. P. t. 60, s. 18-33.

³⁹ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772-1914)*, Warszawa 2009, s. 98.

Na tzw. ziemiach zabranych, czyli terenach zaboru rosyjskiego poza Królestwem Polskim położenie prawne wyznawców judaizmu regulował Statut Żydowski z 1804 r. Zachowano w nim stare postanowienia dotyczące strefy osadnictwa, przewidziano usunięcie Żydów z osad wiejskich w ciągu 3 lat i zniesienie tradycyjnego stroju. Zniesiono kahały poddając ludność wyznania mojżeszowego lokalnym władzom administracyjnym. Przyjęcie Żydów do władz samorządowych uzależniono od znajomości języka: rosyjskiego, polskiego, bądź niemieckiego. Zapowiedziano także utworzenie świeckiego szkolnictwa dla dzieci żydowskich⁴⁰. Szczególnym przejawem represyjnej polityki caratu wobec Żydów było zobowiązanie dekretem cesarskim gmin do dostarczenia rekrutów do armii w wieku od 12 do 25 lat, w warunkach służby wojskowej trwającej 25 lat.

Nowy Statut Żydowski z 1835 r. m.in. zachowywał strefę osadnictwa⁴¹, nadal ograniczał funkcje gmin, jednak udostępniał szkolnictwo publiczne dla dzieci żydowskich. W dokumentach urzędowych nie można było posługiwać się językiem żydowskim. Wkrótce zaostrzono także przepisy o cenzurze ksiąg w języku hebrajskim⁴².

Ustawodawstwo rosyjskie dotyczące wyznania mojżeszowego zostało skodyfikowane w ustawie wyznań obcych, tzn. w *Zwodzie Praw Cesarstwa Rosyjskiego*, w tomie XI, w części II, w księdze piątej pt. „O regulacji spraw religijnych Żydów”. Przepisy te były kazuistyczne a zarazem anachroniczne, o czym świadczy chociażby art. 1331, który zwalniał rabinów i ich dzieci, ale nie ich żony, od kar cielesnych. Został on uchylony dopiero w 1904 r. w związku z wprowadzeniem nowego rosyjskiego kodeksu karnego z 1903 r. znoszącego kary cielesne. Zapewniono wyznawcom judaizmu wolność zbiorowego kultu, ale tylko w specjalnie do tego przeznaczonych budynkach. Otwarcie synagog oraz szkół modlitewnych wymagało zgody władz gubernialnych. Przepisy te przewidywały stowarzyszenie modlitewne przy każdej synagodze lub szkole modlitewnej, nie posiadające jednak osobowości prawnej i opierające swe finanse jedynie na dobrowolnych ofiarach. Ogół Żydów skupionych przy danej synagodze lub szkole modlitewnej wybierał uczonego wyjaśniającego problemy religijne, starostę odpowiadającego za porządek w synagodze, skarbnika i rabina. Tworzyli oni zarząd stowarzyszenia modlitewnego. Ich wybór winien być zatwierdzony przez władze gubernialne. Tenże ogół Żydów wybierał na trzyletnią kadencję rabina spośród osób posia-

⁴⁰ Z. Borzymińska, *Dzieje Żydów w Polsce. XIX wiek: wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1994, s. 13.

⁴¹ Po raz pierwszy ograniczenia w zakresie wolności osiedlania się Żydów w Cesarstwie Rosyjskim wprowadziła w 1791 r. Katarzyna II. Ostateczny zasięg strefy, w ramach której Żydzi mogli się w miarę swobodnie osiedlać, wyznaczył dekret Mikołaja I z 1835 r. Strefa ta obejmowała dawne terytoria Rzeczypospolitej oraz gubernie południowo-wschodnie Imperium: czernichowską, połtauską, jekaterynosławską, taurydzką, chersońską i besarabską.

⁴² Z. Borzymińska, op. cit., s. 13.

dających odpowiednie przygotowanie. Cmentarzami zajmowały się bractwa *chewra kadisza*.

Początkowy okres panowania Aleksandra II znamionował się liberalnymi reformami. W manifeście koronacyjnym z 1856 r. monarcha zrównał Żydów w zakresie powinności wojskowych z pozostałą częścią ludności państwa. Poprawę położenia gospodarczego przyniosły akty normatywne z lat pięćdziesiątych i początku lat sześćdziesiątych XIX w. W 1864 r. dopuszczono Żydów do adwokatury oraz przyznano im praw wyborcze do ziemstw. Jednak pod koniec panowania tego monarchy ponownie podniosły się głosy o konieczności rusyfikacji tej mniejszości. Okres po roku 1881 r. to czas pogromów i wystąpień antyżydowskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego⁴³, powodujących masową emigrację ludności wyznania mojżeszowego (ok. 2 mln), przede wszystkim do Ameryki⁴⁴. Złagodzenie niektórych restrykcji dotyczących strefy osiedlenia nastąpiło w następstwie rewolucji 1905 r. W sumie jednak, poza ziemiami Królestwa Polskiego, Żydzi w Cesarstwie Rosyjskim nie uzyskali prawnej emancypacji aż do rewolucji lutowej w 1917 r.⁴⁵

W Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815-1846) sytuację prawną Żydów regulował statut wydany w 1817 r. przez Komisję Organizacyjną⁴⁶. Likwidował on kahały, a w ich miejsce tworzył 2 gminy z siedzibami w Krakowie i w Chrzanowie. Na ich czele, tak jak w innych gminach, stali wójtowie. Rabini wybierani przez ludność żydowską zachowali jedynie kompetencje w sprawach religijnych i sądownictwo w tej dziedzinie. W Wolnym Mieście Krakowie Żydzi nie posiadali praw politycznych. Ograniczona została także ich wolność wyboru miejsca zamieszkania⁴⁷. Żydzi nie mogli prowadzić wyszynku alkoholu oraz trudnić się handlem w Krakowie. Wyznawcy religii mojżeszowej podda-

⁴³ *Tymczasowe postanowienia* zostały wydane 3 maja 1882 r., w rok po zamachu na cara Aleksandra II i obowiązywały na terenie Cesarstwa Rosyjskiego do roku 1917. Określały listę zawodów dozwolonych dla Żydów (prawnym wyróżnikiem Żyda było wyznawanie religii mojżeszowej), zabraniały im mieszkania na wsi, posiadania i dzierżawienia ziemi, przenoszenia się na nowe miejsce osiedlenia, pracy w niedziele i w święta chrześcijańskie, sprzedawania alkoholu. W roku 1887 wydano ustawę o *numerus clausus*, ograniczającą Żydom dostęp do nauki. Wśród studentów uczelni Moskwy i Petersburga udział wyznawców judaizmu został zredukowany do 3%, w pozostałych uczelniach Rosji do 5%, a w strefie osiedlenia do 10%. Wspomniane przepisy nie objęły Królestwa Kongresowego, jednak istniała tendencja do wprowadzenia także w Królestwie podobnych ograniczeń. Od roku 1889 kurs antysemitki w Rosji jeszcze bardziej się spotęgował. Żydów przestano mianować adwokatami. W latach 1890-1904 minister sprawiedliwości nie wpisał na listy adwokackie ani jednego Żyda.

⁴⁴ Z. Borzymińska, op. cit., s. 14.

⁴⁵ Rząd Tymczasowy ks. G. Lwowa 20 marca 1917 r. wydał dekret *O unieważnieniu religijnych i narodowych ograniczeń prawnych*. W końcowej partii tego aktu przedstawiono listę owych restrykcji – było ich 140. W opublikowanej nieco wcześniej dwutomowej pracy Jakowa I. Gimpelsona pt. *Zakony o jewrejach* opis ustaw i rozporządzeń dotyczących Żydów zajął około tysiąca stron.

⁴⁶ Statut zarządzający starozakonnych w Wolnym Mieście Krakowie i Jego Okręgu, [w:] A. Jakimyszyn, *Żydzi krakowscy w dobie Rzeczypospolitej Krakowskiej. Status prawny. Przeobrażenia gminy. System edukacyjny*, Kraków–Budapeszt 2008, s. 262-274.

⁴⁷ W Krakowie wyznawcy judaizmu mogli mieszkać jedynie na Kazimierzu, na wsi można było osiedlać się tylko żydowskim rzemieślnikom i rolnikom.

jący się asymilacji obyczajowej oraz spełniający określony cenzus majątkowy stopniowo decyzją Senatu byli zrównywani w prawach z ludnością chrześcijańską. Natomiast posiadacze stopnia naukowego profesora lub doktora korzystali z pełni praw politycznych. Uogólniając, trzeba stwierdzić, że przypadki nadawania Żydom praw obywatelskich i politycznych decyzją Senatu Wolnego Miasta Krakowa były dosyć częste⁴⁸.

W Galicji sprawa zmiany położenia prawnego Żydów nie była poruszana. Najważniejszym aktem prawnym dotyczącym Żydów był początkowo patent tolerancyjny cesarza Józefa II z 1789 r.⁴⁹ Po śmierci tego monarchy jego następcy odeszli od liberalnych reform. Stosunkowo szerokie swobody nadane w patencie tolerancyjnym i w towarzyszących mu dekreтах stały się martwą literą prawa⁵⁰. Żydzi w Galicji nadal podlegali licznym specjalnym ciężarom fiskalnym, nie posiadali obywatelstwa miejskiego, prawa do udziału w służbie publicznej, w cechach i swobody działalności gospodarczej. Szereg miast wciąż stosowało zakaz osiedlania się w nich ludności żydowskiej i inne przejawy dyskryminacji co do zamieszkania.

Zmiana nastąpiła dopiero w wyniku Wiosny Ludów. Pierwsza konstytucja austriacka, oktrojowana 25 kwietnia 1848 r., nadawała wszystkim obywatelom państwa, bez względu na wyznanie, prawa obywatelskie. Wyznawcy judaizmu uzyskali pełnię praw miejskich, czynne i bierne prawo wyborcze, nieskrępowane prawo własności, pełen dostęp do służby publicznej i równouprawnienie w systemie sądowniczym⁵¹. Prawa obywatelskie ludności żydowskiej zostały zachowane mimo upadku rewolucji 1848 r. i nadania nowej konstytucji przez cesarza w 1849 r. Uchylenie w grudniu 1851 r. przez rząd austriacki konstytucji z 1849 r. podawało w wątpliwość dalsze obowiązywanie zasady równouprawnienia Żydów. Na regres wspomnianej zasady wskazywało cofnięcie w październiku 1853 r. prawa Żydów do nabywania nieruchomości. Od 1859 r. znoszone były jednak różne ograniczenia. Liberalna konstytucja z 31 grudnia 1867 r. definitywnie zrównywała wszystkich obywateli, bez względu na różnice religii, i zapewniała im pełnię praw obywatelskich.

Pod koniec XIX i na początku XX w. (do 1914 r.) sytuację prawną wyznawców judaizmu w Galicji, podobnie jak w całej Austrii, regulowała ustawa z dnia 21 marca 1890 r. o urządzeniu stosunków prawnych zewnętrznych społeczności religijnej izraelskiej⁵². Uchyliła ona wszystkie poprzednie przepisy z tej dziedziny, z wyjątkiem przepisów o wyznaniowych aktach stanu cywil-

⁴⁸ A. Korobowicz, W. Witkowski, op. cit., s. 189.

⁴⁹ Patent z 7 maja 1789 r. urządzający gminy żydowskie w Galicji, tekst opublikowany [w:] F. Kasperek, *Zbiór ustaw administracyjnych*, Kraków [?] 1885, t. V, s. 3587-3593.

⁵⁰ *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 183.

⁵¹ *Ibidem*, s. 187.

⁵² *Dziennik ustaw państwa*, Rok 1890, Część XVIII, poz. 57. Tytuł ustawy wyraźnie nawiązywał do ustawy z 7 maja 1874 r. o uregulowaniu stosunków prawnych zewnętrznych Kościoła katolickiego, uchylającej konkordat z 1855 r.

nego. Wprawdzie organizowanie gmin wyznaniowych i ich granice ustalane były na wniosek reprezentacji tych gmin, to jednak ostatecznie regulowało je rozporządzenie rządu. Przynależność wyznawców judaizmu do gminy wyznaniowej, na terenie której zamieszkiwali, była obowiązkowa, lecz już wcześniejsza ustawa z dnia 25 maja 1868 r. o uregulowaniu międzywyznaniowych stosunków obywateli Państwa⁵³ zezwalała każdemu, kto ukończył 14 lat, na wolny wybór wyznania. Praktyka stosowania tego liberalnego przepisu, dyktowana przede wszystkim konsekwentnym orzecnictwem austriackiego Trybunału Administracyjnego, ograniczała jednak jego stosowanie do występowania z gminy wyznaniowej izraelskiej z równoczesnym wstępowaniem do innej konfesji, z reguły chrześcijańskiej. Trybunał nie uznawał występowania z gminy wyznaniowej z równoczesnym deklarowaniem się występującego jako osoby bezwyznaniowej⁵⁴.

Gmina wyznaniowa musiała posiadać środki materialne wystarczające dla jej funkcjonowania. W przypadku ich braku mogła być przez rząd rozwiązana, a jej terytorium dołączone do gminy lub gmin sąsiednich. Gmina wybierała, w sposób ustalony zatwierdzanym przez rząd statutem, zwierzchność, w skład której mogli wchodzić tylko należący do gminy obywatele austriaccy mający pełne prawa obywatelskie. Rabinami mogli być jedynie obywatele austriaccy, „których sprawowanie się pod względem moralnym i obywatelskim wolne jest od zarzutu”, posiadający stosowne wykształcenie ogólne i teologiczne. O wyborze rabina zwierzchność gminy zawiadamiała władze państwowe, które w ciągu 30 dni mogły zgłosić uzasadniony sprzeciw. Pomoc państwa przewidywana była jedynie dla egzekwowania przewidzianych w zatwierdzonym statucie danin i opłat na rzecz gminy, natomiast ustawa wyraźnie zakazywała jej w odniesieniu do innych rozstrzygnięć rabina i zwierzchności gminy. Każda gmina zobowiązana była do utrzymywania co najmniej jednej bóżnicy. Zwierzchność gminy zezwalała na utworzenie bóżnic prywatnych i nadzorowała je, jak również zakłady, fundacje i stowarzyszenia o celach religijnych. Władze państwowe miały także szerokie uprawnienia nadzorcze. Mogły uchylać uchwały i zarządzenia organów gminy wyznaniowej, rozwiązywać te organy, usuwać z urzędu rabinów i członków zwierzchności gminy, a nawet zabraniać zgromadzeń w celach wyznaniowych.

Ustawa z 1890 r. nie wykluczała aktywności religijnej rabinów działających bez zachowania ustalonej w niej procedury, lecz zakazywała im pod groźbą kary czynności dotyczących stanu cywilnego. Zakaz ten był nagminnie łamany. W zaborze austriackim wytworzył się wskutek tego bardzo skomplikowany stan cywilny wyznawców religii mojżeszowej⁵⁵.

⁵³ Dziennik ustaw państwa Nr 49.

⁵⁴ Zob. szerzej A. Dziadzio, *Orzecnictwo austriackiego Trybunału Administracyjnego w sprawach wyznaniowych (1876-1918)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1995, t. XLVII, z. 1-2.

⁵⁵ Rabini udzielający ślubu nieuznawanego przez władze państwowe pobierali od wiernych niższe opłaty za ślub niż rabinami urzędowi. Nie pobierali też obowiązującej opłaty skarbowej na

Liberalizacja położenia prawnego ludności wyznania mojżeszowego najwcześniej dokonana została w zaborze pruskim. Nastąpiło to na podstawie dekretu króla pruskiego z 23 lipca 1847 r. o stosunkach Żydów⁵⁶. W jednym akcie prawnym uregulowane zostały stosunki prawne osób wyznania mojżeszowego oraz organizacja gmin synagogałnych. Tak wspomniany akt nazywał gminy wyznaniowe żydowskie. Nie miały one uprawnień do prowadzenia akt stanu cywilnego ani do legalizacji zawieranych związków małżeńskich. Te uprawnienia należały do sędziów grodzkich. Jeżeli w jakiejś miejscowości prawo patronatu nad miejscową parafią chrześcijańską należało do gminy komunalnej, to miejscowi Żydzi byli zobowiązani do ponoszenia wynikających z patronatu nakładów finansowych na parafię na równi z chrześcijanami, lecz nie mieli udziału w sprawowaniu uprawnień patronackich.

Dekret odmiennie regulował sytuację Żydów w Wielkim Księstwie Poznańskim, zaś inaczej we właściwych Prusach, w tym na Pomorzu, należącym w przeszłości do Rzeczypospolitej i Śląsku. Po pierwsze, nie trzeba było, w przeciwieństwie do Prus właściwych, nadawać w Wielkim Księstwie Poznańskim osobowości prawnej gminom synagogałnym, ponieważ tę już posiadały w Księstwie Warszawskim. Zarazem utrzymano tam likwidowany we właściwych Prusach podział Żydów na dwie kategorie: naturalizowanych i nienaturalizowanych. Pierwsi byli kategorią uprzywilejowaną. Posiadali pewien majątek i znali język niemiecki. W Wielkim Księstwie Poznańskim dodano dla uzyskania statutu Żyda naturalizowanego kazuistycznie wyliczone przesłanki posiadania walorów majątkowych lub źródeł utrzymania oraz uregulowany stosunek do służby wojskowej. Natomiast Żydzi nienaturalizowani byli ograniczeni nawet w prawie do zawarcia małżeństwa. Mężczyzna – Żyd nienaturalizowany, mógł je zawrzeć dopiero po ukończeniu 24 lat i to po uzyskaniu odpowiedniego dokumentu wydawanego przez starostę powiatowego. Żydzi nienaturalizowani nie mieli prawa opuszczać prowincji ani zajmować się handlem domokrażnym. Mogli zamieszkiwać tylko w miastach, nie posiadając tam jednak praw mieszczan. Na wsi mogli zamieszkać jedynie w przypadku osobistego uprawiania nabytych lub wydzierżawionych gruntów albo zatrudnienia u właścicieli gospodarstw. W przypadku udzielenia komuś pożyczki musieli rejestrować ją w sądzie, w przeciwnym razie nie mogli domagać się prawnie jej zwrotu. Nie mogli domagać się spłaty za sprzedane na kredyt napoje alkoholowe. Jednak dekret, znosząc we właściwych Prusach (zaś w Wielkim Księstwie Poznańskim dla Żydów naturalizowanych) szereg ograniczeń w wykonywaniu zawodów przez Żydów, utrzymywał niektóre inne

rzecz państwa od dokumentów stanu cywilnego. Dzieci z takich małżeństw były prawnie dziećmi nieślubnymi. Nosiły one wobec państwa nazwisko matki, jednak Żydzi pomiędzy sobą nazywali je nazwiskiem ojca. Państwo nie mogło tego ignorować, zwłaszcza dla poboru wojskowego i pobierania podatków. Po nazwisku urzędowym dopisywano więc w księgach meldunkowych nazwisko potoczne.

⁵⁶ Zbiór ustaw pruskich Nr 30, poz. 2871.

restrykcje. Żydzi mogli w uniwersytetach zostać docentami i profesorami tylko na kierunkach medycznych, matematycznych, przyrodniczych, geograficznych i filologicznych, jeżeli statut uniwersytetu tego nie zabraniał. Nie mogli jednak być członkami senatu uczelni, dziekanami, prorektorami i rektorami. W szkołach niższych szczebli mogli nauczać tylko na kierunkach artystycznych, przemysłowych, handlowych oraz żeglugi, natomiast bez ograniczeń w szkołach przeznaczonych tylko dla Żydów. Żydzi zobowiązani byli – już od decyzji rządu pruskiego z 17 kwietnia 1797 r. – do posiadania nazwisk. Było to wymóg narzucony im, gdyż w tradycji żydowskiej było jedynie używanie imienia oraz imienia ojca. Przepisy nakazywały Żydom prowadzenie ksiąg handlowych wyłącznie w języku niemieckim lub w innym języku miejscowej ludności oraz w alfabecie niemieckim (gotyckim) albo łacińskim. Naruszanie tego przepisu, czyli prowadzenie ksiąg w języku hebrajskim lub jidysz, karane było karą więzienia do 6 tygodni lub grzywny do 50 talarów reńskich.

Już po 22 latach konstytucja Związku Północnoniemieckiego z 3 lipca 1869 r., w którym dominującą rolę odgrywały Prusy, zniosła ograniczenia wynikające z wyznania. W roku 1875 wprowadzenie jednolitego świeckiego prawa małżeńskiego i świeckiej rejestracji stanu cywilnego uczyniło nieaktualnymi odrębne przepisy w tej dziedzinie dotyczące Żydów.

Tylko w Wielkim Księstwie Poznańskim zarząd gminy synagoidalnej miał obowiązek działania „przez rady i napominanie”, aby chłopiec, który ukończył obowiązkową żydowską szkołę powszechną, „nauczył się pożytecznego zawodu, albo poświęcił się wyższemu zawodowi poprzez szkołę naukową, a żaden nie był używany do domokrajstwa”.

Gminy synagoidalne tworzone były wokół synagogi przez organy państwowe w regencjach „po wysłuchaniu zainteresowanych”. Nie było zatem prawnych ograniczeń co do liczby gmin synagoidalnych w jednej miejscowości. Przynależność do gminy była obowiązkowa dla wszystkich Żydów zamieszkałych na jej obszarze⁵⁷. Gminy synagoidalne miały dwustopniowe organy wybierane przez „wszystkich pełnoletnich, nienagannych męskich członków gminy, posiadających własne źródło utrzymania i nie zalegających w ciągu ostatnich 3 lat ze świadczeniami na rzecz gminy”. Wybierali oni reprezentację gminy, która ustanawiała zarząd. Dekret dość lakonicznie regulował sytuację „urzędników kultu”, nie używając nazwy rabina. O tym, czy ma on być zatrudniony i w jaki sposób wybrany, decydował statut gminy synagoidalnej,

⁵⁷ Prawo do występowania z gmin wyznaniowych żydowskich wprowadziła dopiero ustawa z dnia 28 lipca 1876 r. (Zbiór ustaw pruskich Nr 42, s. 353). Została ona wydana w 3 lata po analogicznej ustawie zezwalającej na występowanie z Kościołów ewangelicko-unijnego i katolickiego. W związku ze skreśleniem rubryki wyznaniowej z akt stanu cywilnego ustawy te były znowelizowane 13 grudnia 1918 r. (Zbiór ustaw pruskich Nr 42, s. 199). W Polsce zostały one uchylone dekretem z dnia 5 września 1947 r. o uregulowaniu położenia prawnego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kościoła Mariawickiego i Kościoła Starokatolickiego (Dz. U. Nr 55, poz. 316).

a w przypadku jego braku – dotychczasowy zwyczaj. Jednak prawomocność wyboru rabina wymagała braku sprzeciwu ze strony władz regencji.

W okresie I wojny światowej zaszły poważne zmiany w sytuacji prawnej wyznawców judaizmu na terenie Królestwa Polskiego. Wywarły one zasadniczy wpływ na ich status w okresie II Rzeczypospolitej. Instrumentem przemian było przede wszystkim rozporządzenie generalnego gubernatora Hansa von Beselera z dnia 1 listopada 1916 r. dotyczące organizacji Żydowskiego Towarzystwa Religijnego w Jenerał-Gubernatorstwie Warszawskim⁵⁸. Bardzo ważne dla tego aktu normatywnego, a szerzej dla polskiego prawa wyznaniowego w okresie międzywojennym, było pierwsze zdanie § 1 rozporządzenia: „Żydzi, mieszkańcy Jen.-Gub. Warszawskiego tworzą Towarzystwo religijne, publiczno-prawne”. Członkostwo w związku wyznaniowym było zatem przymusowe. Ten przymusowy charakter uzasadniał jego publiczno-prawny charakter. Żaden inny przepis polskiego prawa wyznaniowego z okresu międzywojennego – Konstytucje z 1921 i 1935 r., konkordat z 1925 r., ustawy oraz rozporządzenia i dekrety z mocą ustawy dotyczące stosunku państwa do poszczególnych Kościołów i innych związków wyznaniowych nie wskazywały wprost publicznoprawnego charakteru Kościołów i innych związków wyznaniowych.

Rozporządzenie z 1916 r. przewidywało trójstopniową organizację: gminy żydowskie, żydowskie gminy powiatowe, Żydowskie Towarzystwo Religijne. Obszar gmin żydowskich pokrywał się z tzw. gminami politycznymi, czyli z podziałem administracyjnym kraju. Państwowy organ nadzorczy (naczelnik powiatu) mógł zezwolić zarówno na istnienie jednej gminy żydowskiej na obszarze kilku gmin politycznych, jak i istnienie kilku gmin żydowskich na obszarze jednej gminy politycznej. Gminy powiatowe, którym rozporządzenie przyznawało szereg uprawnień nadzorczych i organizacyjnych (zwłaszcza przy przeprowadzaniu wyborów do władz gmin żydowskich), były ciałami krótkotrwałymi. Nie miały one odpowiednika w tradycji żydowskiej. W samym rozporządzeniu beselerowskim zawarty był przepis (§ 14 ust. 2) podważający sens gmin powiatowych, gdyż złożone z ponad 5000 Żydów gminy, zwane w rozporządzeniu „gminami wielkimi”, mogły być wydzielone z gmin powiatowych. Również nie powołano Najwyższej Rady Żydowskiej, dla której rozporządzenie przewidywało pewne prerogatywy. Przysługiwały one – wobec niepowołania Rady – Szefowi Zarządu Cywilnego przy Generalnym Gubernatorze.

⁵⁸ Dziennik rozporządzeń dla Jenerał-Gubernatorstwa Warszawskiego (Dz. R. J-G. W.) Nr 53, poz. 184. Zarówno rozporządzenie, jak i oparta na nim ordynacja wyborcza niekonsekwentnie i różnorodnie używały nazw instytucji i pisowni tych nazw. Zmiany dokonane wspomnianym rozporządzeniem z 1916 r. należy ocenić jako sprzeczne z ratyfikowaną przez Rzeszę Niemiecką i carską Rosję konwencją haską z 18 października 1907 r. dotyczącą praw i zwyczajów wojny lądowej, zakazującą państwu okupującemu, poza przypadkami niezbędnej konieczności, zmiany prawa obowiązującego na terytorium okupowanym.

Zadania gmin żydowskich były sprecyzowane bardzo dokładnie: „§ 3. Gmina żydowska, nie naruszając praw i zadań państwa oraz jego organów samorządnych”, miała spełniać następujące zadania: utrzymywanie życia religijnego, wychowanie młodzieży, opiekowanie się biednymi i działalność społeczna, zarządzanie majątkiem gminnym, nadzór nad wszelkimi urządzeniami i zakładami w obrębie gminy, a zwłaszcza: synagogami oraz domami modlitwy, stowarzyszeniami wyznaniowymi (§ 4 i nast.) i zarządzanie fundacjami żydowskimi i stowarzyszeniami dobroczynnymi. Gmina żydowska winna była w szczególności otwierać synagogi oraz utrzymywać łącznie rytualne i cmentarze, o ile potrzeby te skądinąd nie były dostatecznie zaspakajane. Miała również troszczyć się o dostawę mięsa koszerne. Następnie winna była również troszczyć się o kształcenie młodzieży żydowskiej, przez zakładanie dostatecznej ilości szkół, o ile potrzeba ta w inny sposób nie była należycie załatwiana. Szkoły religijne (chedery) uważane były również za szkoły, o ile udzielały wiadomości elementarnych w dostatecznej mierze.

Zarząd gminy wybierano w tajnym i bezpośrednim głosowaniu zwykłą większością głosów. Składał się z rabina oraz 4 członków. Członkowie ci wybierani byli na czteroletnią kadencję, zaś rabin dożywotnio. Oprócz rabina gminnego mogli być wybierani dalsi rabini. Pozostałe zasady wyborcze były identyczne w odniesieniu do rabina i do członków zarządu.

Skomplikowane i charakterystyczne przepisy regulowały organizację władz wielkich gmin żydowskich, w których wybory mogły mieć charakter polityczny. W wyborach bezpośrednich, lecz w dwu kuriach, wybierani mieli być pełnomocnicy. Każda kuria wybierała jednakową liczbę pełnomocników. Pierwszą kurię stanowili rabini oraz osoby, które ukończyły sześcioklasową szkołę średnią lub zatwierdzoną przez państwo szkołę zawodową. Inni Żydzi, a więc zdecydowana większość, stanowili kurię drugą. Wybory nie były zatem równe. Pełnomocnicy wybierać mieli radę zarządu gminy. W obu szczeblach obowiązywać miały wybory proporcjonalne. Kadencja obu organów miała trwać 4 lata, zaś ich liczebność ustalał naczelnik powiatu. Jednak minimalna liczebność rady zarządu wynosić miała 5 osób, zaś w przypadku gmin wielkich wydzielonych z gmin powiatowych – 8 członków wybieranych oraz 3 członków mianowanych przez naczelnika powiatu. Zebranie pełnomocników decydować miało, na podstawie projektów opracowanych przez radę zarządu, o budżecie, wysokości składek, zaciąganiu pożyczek, zmianach w składzie majątku nieruchomości, organizowaniu i przekształcaniu zakładów gminnych oraz o wyborze rabina (rabinów) i wydawaniu przepisów w sprawach gminnych. Do rady zarządu należeć miało zarządzanie gminą w sprawach niezastreżonych dla zebrania pełnomocników. Naczelnik powiatu mógł podzielić wielką gminę na kilka obwodów rabinicznych z oddzielnymi rabinami. Jednak w obu wielkich gminach, tj. Warszawie i Łodzi, te skomplikowane wybory w czasie I wojny światowej się nie odbyły⁵⁹.

⁵⁹ S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 92.

Uchylenie się bez ważnej przyczyny od otrzymanego mandatu zagrożone było przez prawodawcę karą grzywny do 100 tysięcy marek polskich lub więzieniem do 6 miesięcy, przy czym kara mogła być wielokrotna. Czynne prawo wyborcze posiadali mężczyźni wyznania mojżeszowego, którzy ukończyli 25 lat, umieli czytać i pisać, zamieszkiwali od przynajmniej 2 lat w obrębie gminy żydowskiej i opłacali składki na jej rzecz lub byli od nich zwolnieni. W identyczny sposób mogli być wybierani również dalsi rabini gminni, nie wchodzący w skład zarządu. Bierne prawo wyborcze przysługiwało tym osobom, jeżeli ukończyły 30 lat i posiadały, jak to określało rozporządzenie, „nieskazitelność obywatelską”. Zarząd wybierał spośród siebie przewodniczącego. Zastępował go najstarszy członek zarządu. Zarząd uchwalał roczny budżet gminy i wysokość składki nakładanej na każdego członka.

W sprawie składek rozporządzenie przewidywało (§ 5 ust. 2 zd. ostat.) uzależnienie czynnego prawa wyborczego od opłacania składki, co „nie dotyczy osób, które ze względu na swoje stanowisko urzędowe zwolnione są od opłacania składki”. Tenże § 60 w ust. 1 przewidywał, że potrzeby finansowe gmin powinny być „być zaspokojone dochodami z majątku, zwłaszcza z zakładów i fundacji lub przez specjalne zapisy”. Dopiero gdy te dochody nie były wystarczające, gmina mogła pobierać od swych członków „opłaty i podatki, zwłaszcza podatki: dochodowy i od majątków”, za zgodą państwowego organu nadzorczego, którym była w tym przypadku „centralna władza krajowa”. Nie było zatem w tym zasadniczym przepisie, zawartym w rozdziale rozporządzenia zatytułowanym „Gospodarka finansowa”, w tekście polskim słowa „składki”.

Stowarzyszenia wyznaniowe, o których była mowa w § 2 rozporządzenia, nazywane były także „żydowskimi związkami wyznaniowymi”. Nazwa ta jest myląca w świetle obecnego znaczenia terminu „związek wyznaniowy”. Mogły one powstawać w celu urzędzenia i utrzymywania synagog i innych urzędzeń religijnych. Z przepisu § 45 rozporządzenia wynikało, że przepis ten dotyczył również bractw już istniejących. Instytucje te wybierały zarząd złożony z rabina i 4 członków, lecz ustalenie zasad wyborczych pozostawione było statutom tych instytucji. Ich członkowie mogli być przez centralną władzę krajową zwolnieni od płacenia składek na rzecz gminy wyznaniowej, jeżeli urzędzenia związku wyznaniowego zastępowały urzędzenia gminne lub „jeżeli wymaganie od członków związków wyznaniowych, żeby korzystali z urzędzeń gminnych, byłoby niesłuszne, zwłaszcza sprzeciwiające się wolności przekonania”.

Przepisy dotyczące rabinów były w rozporządzeniu lakoniczne. Wskazywały na zachowywanie przez rabina godności, stąd zakaz prowadzenia interesów handlowych lub udziału w nich. Szczegółowe warunki wymagane dla spełniania funkcji rabina miała określić Najwyższa Rada Żydowska. Wykonywanie bez upoważnienia czynności rabina, udzielanie ślubów lub rozwodów

zagrożone było karą grzywny do 100 tysięcy marek polskich lub więzieniem do 6 miesięcy.

Wykonując delegację zawartą w omówionym wyżej akcie normatywnym, Szef Administracji przy Jenerał-Gubernatorstwie Warszawskim von Kries wydał 28 kwietnia 1917 r. bardzo obszerne (105 paragrafów) przepisy wykonawcze (ordynację wyborczą) do rozporządzenia z 1 listopada 1916 r. dotyczącego Żydowskiego Towarzystwa Religijnego w Jenerał-Gubernatorstwie Warszawskim⁶⁰.

Rozporządzenie z 1 listopada 1916 r. zostało negatywnie ocenione przez kształtującą się dopiero administrację Królestwa Polskiego. Konkludowano, że „przyszły rząd polski będzie musiał albo ustawę tę unieważnić, albo wprowadzić do niej bardzo znaczne poprawki”⁶¹. Protestowała i krytykowała nowy stan prawny Tymczasowa Rada Stanu, a następnie Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Władze polskie uważały, że tak istotna kwestia nie może być regulowana bez ich udziału, ponieważ podważało to autorytet państwa i mogło mieć nieobliczalne konsekwencje dla przyszłego ustawodawstwa⁶². Z inicjatywy Komisji Przejściowej byłej Tymczasowej Rady Stanu w dniu 24 października 1917 utworzono tzw. Komisję Żydowską i powierzono jej opracowanie projektu zmiany rozporządzenia z 1 listopada

⁶⁰ Zob. Dz. R. J-G. W. Nr 78, poz. 324. W zasadzie każda gmina żydowska stanowiła jeden okręg wyborczy, jednak w przypadku dużej liczby wyborców lub obejmowania przez gminę kilku miejscowości, naczelnik powiatu mógł utworzyć okręgi głosowania. 3-osobowy „zarząd wyborczy”, czyli komisja okręgowa, powoływana przez naczelnika powiatu, powinna była uwzględniać w swym składzie reprezentowane w gminie stronnictwa i kierunki. Wybory były tajne. Kartka do głosowania powinna była zawierać dwa razy tyle nazwisk kandydatów, ile osób miało być wybranych. Przy wyborach rabinów nie obowiązywała podwójna liczba kandydatów. Jeżeli wybory rabinów odbywały się równocześnie z wyborami zarządu gminy żydowskiej, obowiązywały oddzielne kartki i urny wyborcze oraz listy wyborców. W gminach wielkich głosowanie następowało przez wrzucenie do urny kartki zawierającej jedynie numer listy, na którą wyborca głosuje. Lista zawierająca podwójną liczbę kandydatów wobec liczby wybieranych pełnomocników musiała być zgłoszona przez 25 wyborców w kurii pierwszej i 100 wyborców w kurii drugiej. Lista mogła, lecz nie musiała, być opatrzona oznaką lub nazwą stronnictwa lub grupy. Te oznaki lub nazwy nie podlegały jednak ogłoszeniu publicznemu. Każda lista musiała zawierać wskazanie męża zaufania i jego zastępcy. Jeżeli jednak zgłoszona została tylko jedna lista kandydatów, zostali oni uznani za wybranych bez przeprowadzenia głosowania. Obwieszczenie zawierało również przepis karny: grzywnie do 20 tysięcy marek lub karze pozbawienia wolności do 3 lat lub obu tym karom łącznie podlegały osoby utrudniające przeprowadzenie głosowania, wpływające na jego wynik przez przekupstwo lub fałszywe oświadczenia, albo członkowie zarządów gmin i zarządów wyborczych uchybiający swym obowiązkom co do wyborów. Dzień wyborów nie mógł być ustalony na soboty i inne dni, w czasie których przepisy religijne zabraniały pracować. Obwieszczenie przewidywało, że do czasu jednolitego uregulowania w ordynacji podatkowej zwolnień od obowiązku płacenia składek, zwolnienie to przysługiwało rabinom i ich pomocnikom oraz urzędnikom gminy żydowskiej.

⁶¹ *Poufna ocena rozporządzenia niemieckich władz okupacyjnych o Żydowskim Towarzystwie Religijnym, sformułowana przez urzędnika Tymczasowej Rady Stanu. Warszawa 15.05.1917 r.*, [w:] R. Żebrowski, *Dzieje Żydów w Polsce. Wybór tekstów źródłowych 1918-1939*, Warszawa 1993, s. 14.

⁶² Pismo ministra wyznań Antoniego Ponikowskiego do Prezydenta Ministrów z dnia 22 grudnia 1917 r., Archiwum Akt Nowych (AAN), zesp. Prezydium Rady Ministrów (PRM), cz. II, t. 17, s. 126 i nast.

1916 r.⁶³ Projekt statutu żydowskich gmin religijnych, opracowany przez komisję w czerwcu 1918 r., zawiódł oczekiwania władz polskich i został odrzucony przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁶⁴.

III. Judaizm osiągnął w Polsce apogeum swojego rozwoju demograficznego w okresie międzywojennym. W 1931 r. wyznawcy religii mojżeszowej stanowili 9,8% ludności kraju, czyli ok. 3 100 000. Był zatem judaizm trzecią co do wielkości konfesją w Polsce, po katolicyzmie oraz prawosławiu⁶⁵. W przededniu wojny nie więcej jednak jak 40% polskich Żydów opisać można jako tradycyjnie religijnych⁶⁶. Ich liczbę wówczas można szacować na ok. 3 300 000. Polska stanowiła kraj o najwyższym, poza Palestyną, odsetku ludności żydowskiej i drugie co do wielkości, po Stanach Zjednoczonych Ameryki, skupisko żydowskie na świecie⁶⁷. Wierni wyznania mojżeszowego w 1931 r. stanowili 27,3% mieszkańców miast i zaledwie 2,2% populacji wiejskiej⁶⁸. Skupiska ludności żydowskiej występowały na całym terytorium państwa. Przy czym 2/3 Żydów zamieszkiwało ziemię na zachód od Sanu i Bugu (głównie były Królestwo Polskie i Galicję Zachodnią). Na były zabór pruski przypadało jedynie 1% ogółu ludności żydowskiej. Żydzi stanowili ludność miejską – 76% z nich mieszkało w miastach⁶⁹. Dominowało wśród nich drobnomieszczactwo (75% ogółu ludności żydowskiej). Pod względem zawodowym przeważali zatrudnienie w handlu, przemyśle i drobnej wytwórczości (80%), zaś wśród właścicieli przedsiębiorstw przemysłowych odsetek Żydów wynosił ok. 45%⁷⁰. W momencie odzyskania przez Polskę niepodległości nie można raczej mówić o wspólnocie Żydów polskich – nie stanowili oni jednolitej grupy. Łączyła ich przede wszystkim więź wyznaniowa, pochodzenie etniczne, świadomość wspólnej przeszłości oraz często wykluczający stosunek chrześcijańskiego otoczenia⁷¹.

Odrodzenie Państwa Polskiego nie rozwiązało problemów ludności żydowskiej. Przez cały okres międzywojenny nie wypracowano spójnej polityki regulującej kwestię żydowską⁷². Istniało wyraźne napięcie, by nie powiedzieć: sprzeczności, między postanowieniami wyznaniowymi Konstytucji z 17 mar-

⁶³ Tamże, s. 98, Pismo MWRiOP do PRM z 6 lipca 1918 r.

⁶⁴ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*, Warszawa–Poznań 1988, s. 181-182.

⁶⁵ P. Zalewski, hasło *Wyznania*, [w:] *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 507.

⁶⁶ *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 261.

⁶⁷ Ibidem, 247.

⁶⁸ P. Zalewski, op. cit., s. 261.

⁶⁹ A. Chojnowski, *Problem narodowościowy na ziemiach polskich w początku XX w. oraz w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów II Rzeczypospolitej*, red. nauk. A. Garlicki, Warszawa 1988, s. 185.

⁷⁰ Ibidem, s. 186.

⁷¹ *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 255.

⁷² R. Żebrowski, *Dzieje Żydów w Polsce...*, s. 7.

ca 1921 r. i ratyfikowanymi przez Polskę umowami międzynarodowymi a aktami ustawodawczymi dotyczącymi wyznawców judaizmu.

Konstytucja marcowa gwarantowała wszystkim obywatelom, zatem również wyznającym religię mojżeszową, wolność sumienia i wyznania. W ramach rzeczonej wolności mieściła się również swoboda przynależności do wspólnot religijnych, aczkolwiek ustrojodawca wprost o tym nie wspominał. Ustanawiała natomiast zakaz dyskryminacji obywateli ze względu na wyznawaną konfesję – żaden obywatel nie mógł być z powodu swego wyznania i przekonań ograniczony w prawach przysługujących innym obywatelom (art. 111)⁷³. W ten sposób ustawa zasadnicza w szczególności emancypowała Żydów zamieszkałych w regionach należących dawniej do Rosji⁷⁴. Wszyscy mieszkańcy Państwa Polskiego, zatem nie tylko obywatele, mieli konstytucyjne prawo wolnego wyznawania zarówno publicznie jak i prywatnie swojej wiary i wykonywania przepisów swojej religii, o ile nie sprzeciwiało się to porządkowi publicznemu ani obyczajności publicznej. Nikt nie mógł być zmuszony do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych, o ile nie podlegał władzy rodzicielskiej lub opiekuńczej. Konstytucja zabraniała jednak używania wolności wyznania w sposób przeciwny ustawom. Nikt w świetle ustawy zasadniczej nie mógł się uchylać od spełniania obowiązków publicznych z powodu swoich wierzeń religijnych (art. 112). W sumie konstytucja z 1921 r. sferę indywidualnej wolności sumienia i wyznania regulowała w zasadzie zgodnie z założeniami doktryny liberalnej.

Odstępstwem od założeń myśli liberalnej było unormowanie szkolnej nauki religii jako przedmiotu obowiązkowego. Zgodnie z art. 120 w każdym zakładzie naukowym, którego program obejmował kształcenie młodzieży poniżej 18 lat, utrzymywanym w całości lub części przez państwo lub samorząd, nauka religii dla wszystkich uczniów danej konfesji (uznanej) była obowiązkowa. Kierownictwo i nadzór nauki religii w tych placówkach należał do właściwego związku religijnego z zastrzeżeniem naczelnego prawa nadzoru dla państwowych władz szkolnych. W zakresie nauki religii młodzieży wyznań nierzymskokatolickich prawnie uznanych, w tym wyznania mojżeszowego, występował odczuwalny brak szczegółowych i jednolitych norm prawnych, które obejmowałyby całość nauczania i wychowania religijnego, dla każdego wyznania z osobna, tak jak to miało miejsce dla konfesji rzymskokatolickiej⁷⁵.

⁷³ W art. 95 ustawy konstytucyjnej z 1921 r. Polska formalnie zapewniła na swoim obszarze zupełną ochronę życia wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości języka, rasy lub religii. Cudzoziemcy mogli zgodnie z ustawą zasadniczą używać pod warunkiem wzajemności równych praw z obywatelami polskimi oraz mieli równe z nimi obowiązki, o ile ustawy wyraźnie nie wymagały obywatelstwa polskiego.

⁷⁴ E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992, s. 61-62.

⁷⁵ B. Reiner, *Problematyka prawno-społeczna nauczania religii w szkołach w Polsce (1918-1939)*, Opole 1964, s. 149-150. Spośród najważniejszych aktów dotyczących nauczania religii moj-

W dziedzinie kolektywnej wolności w sprawach religijnych ustrojodawca, nawiązując do wzorców austriackich, wprowadził podział na związki religijne prawnie uznane i nie posiadające tej cechy⁷⁶. Wszystkie związki religijne uznane przez państwo, a zarazem tylko one, miały prawo urządzać zbiorowe i publiczne nabożeństwa, mogły samodzielnie prowadzić swoje sprawy wewnętrzne, czyli korzystać z wewnętrznej niezależności. Mogły one także posiadać i nabywać majątek ruchomy i nieruchomy, zarządzać nim i rozporządzać. Korporacje tego rodzaju mogły także dysponować swymi fundacjami i funduszami oraz zakładami dla celów wyznaniowych, naukowych i dobroczynnych. Żaden związek religijny nie mógł jednak pozostawać w sprzeczności z ustawodawstwem państwowym.

W ramach wspólnot religijnych Konstytucja z 1921 r. wyraźnie dowartościowywała Kościół rzymskokatolicki. Zgodnie z art. 114 wyznanie rzymskokatolickie, będące religią przeważającą większości narodu, zajmowało w państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań⁷⁷. Kościół

żeszowej w szkołach publicznych zob. m.in.: okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 5 stycznia 1927 r. do Kuratoriów Okręgów Szkolnych w sprawie nauki religii w szkołach powszechnych (Dz. Urz. MWRiOP Nr 2 [180], poz. 32), okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 17 września 1928 r. do Kuratoriów Szkolnych i Liceum Krzemienieckiego (Dz. Urz. MWRiOP Nr 12 [205], poz. 196), rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 lutego 1923 r. w sprawie nauki w szkołach powszechnych, do których uczęszcza młodzież wyznania mojżeszowego (Dz. Urz. MWRiOP Nr 4, poz. 27), okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [z 26 września 1925 r.] do Kuratoriów Okręgów Szkolnych w sprawie niezmuszania w szkołach średnich młodzieży wyznania mojżeszowego do pracy piśmiennej w soboty (Dz. Urz. MWRiOP z 1925 r. Nr 20, poz. 218).

⁷⁶ W całym okresie dwudziestolecia międzywojennego został uznany przez państwo tylko jeden nowy związek religijny – Wschodni Kościół Staroobrzędowy Nieposiadający Hierarchii Duchownej. Nastąpiło to na podstawie rozporządzenia Prezydenta RP z 1928 r.

⁷⁷ Wyrażenie: *wśród równouprawnionych wyznań* nie było wyeksponowane, wprowadzono je w ostatnim etapie prac ustrojodawczych, podczas trzeciego czytania projektu konstytucji marcowej, w następstwie uwzględnienia poprawek mniejszości. Świadczyło to, iż ostateczne brzmienie art. 114 konstytucji marcowej to rezultat kompromisu prawicowej większości Sejmu Ustawodawczego oraz przedstawicieli ugrupowań lewicowych i mniejszości narodowych, ale także wskazywało, że idea równouprawnienia miała słabe poparcie polityczne na forum parlamentu. Podstawą prac Komisji Konstytucyjnej Sejmu Ustawodawczego w sprawach regulacji problematyki wyznaniowej były postanowienia projektu konstytucji przyjętego przez Radę Ministrów 1 listopada 1919 r., a wniesionego do Sejmu dwa dni później. W art. 87 tego przedłożenia czytamy m.in.: *Religia rzymskokatolicka, jako religia przeważająca większości narodu, zajmuje w państwie naczelne stanowisko*. Jakub Sawicki zauważał, że przytoczone sformułowanie było stylistyczną przeróbką pierwszego zdania z art. 18 projektu konstytucji zgłoszonego Sejmowi 30 maja 1919 r. przez grupę posłów Związku Ludowo-Narodowego na czele ze Stanisławem Głębińskim. Art.18 stanowił, że *Religia rzymskokatolicka jest religią przeważającą większości narodu i zajmuje w państwie naczelne stanowisko; akty religijne, towarzyszące uroczystościom państwowym, odbywają się według obrządku Kościoła rzymskokatolickiego* (zob. J. Sawicki, *Studia nad położeniem mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 44-46 i 49). Projekt komisji konstytucyjnej Sejmu Ustawodawczego jedynie nieznacznie zmienił odpowiednie wyrażenia zaczerpnięte z projektu Rady Ministrów – *Religia rzymskokatolicka, będąca religią przeważającą większości narodu zajmuje w państwie naczelne stanowisko*. Zlokalizowano je jako zd. 1 art. 117 projektu. Związek Posłów Narodowości Żydowskiej zgłosił do tego przepisu poprawkę mniejszości, przewidującą dodanie po wyrazach: *naczelne stanowisko* słów: *wśród równouprawnionych religii*. W drugim czytaniu projektu kon-

większościowy korzystał z szerokiej wewnętrznej autonomii prawnej, zaś jego status prawny określała umowa międzynarodowa ze Stolicą Apostolską. W praktyce Kościół rzymskokatolicki miał w II Rzeczypospolitej status wyznania dominującego⁷⁸.

Z węższych gwarancji autonomii wewnętrznej mogły korzystać mniejszościowe wspólnoty religijne. Zgodnie z art. 115 Konstytucji marcowej Kościoły mniejszości religijnych i inne prawnie uznane związki religijne rządziły się własnymi ustawami, których uznania państwo nie odmówiło, o ile nie zawierały postanowień sprzecznych z prawem. Stosunek państwa do tych Kościołów i wyznań miał być ustalany w drodze ustawowej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami. W sumie w okresie międzywojennym uregulowano w skali kraju w sposób mniej lub bardziej zgodny z wymogami ustawy zasadniczej położenie prawne zaledwie 7 Kościołów i związków religijnych⁷⁹.

Pod wpływem międzynarodowych zobowiązań Polski, w Konstytucji z 1921 r. sformułowano dodatkowe gwarancje dla mniejszości. Zgodnie z art. 110 obywatele polscy należący do mniejszości narodowych, wyznaniowych lub językowych mieli równe z innymi prawo zakładania, nadzoru i zarządzania (zawiadywania) swoim własnym kosztem zakładów dobroczynnych, religijnych i społecznych, szkół i innych zakładów wychowawczych oraz używania w nich swobodnie swojej mowy i wykonywania przepisów swojej religii.

Żydzi nie zostali odrębnie wymienieni w Konstytucji. Nierozstrzygnięta przez ustrojodawcę pozostała zatem kwestia, czy byli mniejszością religijną,

stytucji w Sejmie ta poprawka została odrzucona. Podczas trzeciego czytania projektu konstytucji posłowie żydowscy ponownie ją zaproponowali, zaś przedstawiciel PSL „Piast”, ewangelik prof. Józef Buzek, wniósł poprawkę przewidującą dodanie do ustępu pierwszego ówczesnego art. 114 wyrażenia: *wśród równouprawnionych wyznań*. 16 marca 1921 r. ta właśnie poprawka została przyjęta przez Sejm.

⁷⁸ Sformułowanie zawarte w art. 114 Konstytucji komentatorzy interpretowali kompleksowo, odnosząc do związków religijnych zasadę parytatywności, czyli *suum cuique* lub charakteryzując pozycję Kościoła katolickiego zgodnie z regułą *primus inter pares*. W opinii Jakuba Sawickiego parytatywność, jak miała ją pojmować Konstytucja marcowa, nie oznaczała bezwzględnej, mechanicznej równości, nie liczącej się z zasadami i tradycją poszczególnych wyznań, nie uwzględniającej stosunków faktycznych, ani zasad i dynamiki życia społecznego. Tak rozumiane równouprawnienie nie oznaczało tych samych praw, tych samych przywilejów, tych samych zasad i form kształtowania się stosunku państwa do poszczególnych społeczności religijnych, lecz było równoznaczne z zasadą oddania każdemu tego, co mu się z jego prawa i słuszności należy, bez uszczuplenia przez to słusznych praw drugiego. Przedstawione stanowisko w istocie jednak sankcjonowało prawną dyferencjacje wyznań, zwłaszcza, iż Jakub Sawicki odnosił parytatywność tylko do wyznań uznanych. Odosobniona i krytykowana była opinia prezentowana przez Eugeniusza Starczewskiego, zgodnie z którą każdy związek religijny powołując się na zasadę równouprawnienia, mógł domagać się uprawnień, jakie dotychczas przysługiwały wspólnocie konfesyjnej najbardziej uprzywilejowanej w danej dziedzinie. Wykładnia tego przepisu wykazuje daleko idącą zbieżność z interpretacją zasady równości wyznań w Austrii.

⁷⁹ Były to: Żydowski Związek Religijny (1919-1928), Kościół katolicki (1925), Wschodni Kościół Staroobrzędowy Nieposiadający Hierarchii Duchownej (1928), Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP (1936), Muzułmański Związek Religijny (1936), Karaimski Związek Religijny (1936) oraz Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny (1938-1939).

czy narodową. Powitali jednak akt normatywny z radością jako wzór zachodnioeuropejskiego liberalizmu i zapowiedź wielonarodowego i pluralistycznego państwa polskiego⁸⁰.

Wspomniane wyżej przepisy ustawy konstytucyjnej z 17 marca 1921 r. zostały zachowane w mocy na podstawie art. 81 ust. 2 Konstytucji kwietniowej z 1935 r.

Źródłem dodatkowych gwarancji prawnych m.in. dla osób wyznania mojżeszowego były postanowienia tzw. małego traktatu wersalskiego, czyli traktatu między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisanego w Wersalu 28 czerwca 1919 r.⁸¹ Traktat nakładał na Polskę różnorodne zobowiązania w kwestii praw mniejszości. Dotyczyły one obywatelstwa, swobody praktyk religijnych, równości – wszystkich – bez różnicy rasy, języka lub religii – obywateli polskich wobec prawa, czy swobodnego używania jakiegokolwiek języka. Traktat zapewniał także obywatelom polskim należącym do mniejszości etnicznych, językowych lub religijnych prawo do zakładania własnych szkół oraz zakładów wychowawczych i prawo do zapewnienia dzieciom obywateli polskich języka ojczystego, innego niż język polski, w publicznych szkołach początkowych nauczania w ich własnym języku. Oddzielne artykuły omawianego aktu przyznawały mniejszościom w Polsce prawo uczestniczenia w rozdziale odpowiedniej części funduszy publicznych przeznaczonych na cele wychowawcze, religijne lub dobroczynne (art. 9). Bezpośrednio Żydom zagwarantowano poszanowanie szabasu, w związku z tym wykluczono ograniczenie ich zdolności prawnej jako następstwa niestawienia się w sądzie, czy niedokonania czynności prawnych w dzień szabasu (art. 11).

Ze wspomnianą umową międzynarodową korespondowała ustawa z dnia 31 marca 1931 r. o wygaśnięciu mocy prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią obywateli Rzeczypospolitej⁸².

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego już 18 stycznia 1919 r. wydało zarządzenie dotyczące gmin wyznaniowych żydowskich⁸³. Uznawało ono działalność zarządów gmin wyznaniowych żydowskich wybranych bądź na podstawie przepisów z 1821 r. bądź na podstawie rozporządzenia z 1916 r. oraz ich uchwał w sprawie składek i budżetów. Pierwsza polska nowelizacja rozporządzenia z 1 listopada 1916 r. nastąpiła bardzo wcześniej – dekretem Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 r.⁸⁴ Rozciągnął on

⁸⁰ A. Haffika, *Ustawodawstwo Polski odrodzonej w stosunku do żydowskiej mniejszości narodowej*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej*, red. I. Schipper i in., Warszawa 1933, s. 236-238.

⁸¹ Dz. U. z 1920, Nr 110, poz. 728.

⁸² Dz. U. z 1931, Nr 31, poz. 214.

⁸³ Monitor Polski Nr 20, poz. 12. Zarządzenie, zgodnie z ówczesnym zwyczajem, opublikowane było również w Dz. Urz. MWRiOP Nr 1, poz. 12.

⁸⁴ Dziennik Praw Państwa Polskiego (Dz.P.P.P.) z 1919, Nr 14, poz. 175.

znowelizowane rozporządzenie także na obszar byłej austriackiej okupacji Królestwa Kongresowego, na którym w czasie okupacji obowiązywało nadal postanowienie z 1821 r. o dozorach bożniczych oraz postanowienie Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 29 grudnia 1823 r., oraz uchylił przepisy o gminach powiatowych. Zadania żydowskich gmin wyznaniowych zostały odmiennie sformułowane. Na ich czoło wysunięto organizowanie i utrzymanie rabinatu, natomiast wyłączono szkolnictwo z zakresu działania gmin. Wybory zostały określone jako powszechne, równe, tajne, bezpośrednie i proporcjonalne, wskutek czego został zniesiony podział na kurie w gminach wielkich. Pięcioprzymiotnikowość wyborów była niepełna, gdyż nadal praw wyborczych pozbawione były kobiety, chociaż posiadały one już prawa wyborcze do parlamentu na podstawie dekretu z 28 listopada 1918 r. o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego⁸⁵. Ograniczenie praw wyborczych do mężczyzn, mimo protestów części środowisk żydowskich, obowiązywało pod naciskiem konserwatystów żydowskich do 1939 r. Uchylono postanowienia przewidujące możliwość powoływania dalszych rabinów – oprócz rabina gminnego – oraz przepisy karne. Ujednolicono nazewnictwo związków wyznaniowych, które jednak mogły być tworzone tylko w gminach wielkich.

Dekret przemianował Najwyższą Radę Żydowską na Radę Religijną Gmin Żydowskich. Jednak nie została ona do 1939 r. powołana. Przyczyny tego stanu nie są w pełni jasne. Komentatorzy przypisują je bądź obawom rządów przed powstaniem zbyt silnej reprezentacji Żydów, bądź obawom nieprzewidzianego w przepisach Związku Rabinów w Polsce przed utratą dominującej roli. Istniała także już od 2 grudnia 1918 r. Tymczasowa Żydowska Rada Narodowa, pomyślana jako niereligijna reprezentacja żydowskiej mniejszości narodowej. Jednak nie udało się jej, poza inicjatorami – Organizacją Syjonistyczną – skupić innych politycznych i społecznych środowisk żydowskich⁸⁶. Dla ułatwienia stosowania znowelizowanych przepisów, Departament Wyznań Religijnych MWRiOP ogłosił swym okólnikiem tekst jednolity rozporządzenia z 1 listopada 1916 r. ze zmianami wprowadzonymi dekretem⁸⁷.

Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dwoma rozporządzeniami z 20 lutego 1924 r.⁸⁸ zarządził przeprowadzenie wyborów w terminie do 1 czerwca 1924 r. do władz wszystkich gmin żydowskich w byłym

⁸⁵ Dz.P.P.P. z 1918, Nr 18, poz. 46.

⁸⁶ S. Rudnicki, op. cit., s. 16-17.

⁸⁷ Okólnik nie był datowany i został ogłoszony w Dz. Urz. MWRiOP Nr 5, poz. 5, wydanym 1 maja 1919 r.

⁸⁸ Rozporządzenie dotyczące b. Królestwa Kongresowego (M.P. Nr 56, poz. 157) oparte było na rozporządzeniu tegoż Ministra z 25 lutego 1921 r. w przedmiocie regulaminu wyborczego dla gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego (M.P. Nr 52/53, poz. 91, zaś rozporządzenie dotyczące b. Galicji (M.P. Nr 56, poz. 158) oparte było na omówionej wyżej ustawie austriackiej z 1890 r.

Królestwie Kongresowym i – w przewidzianym w prawie austriackim systemie kurialnym – w większości gmin w byłej Galicji, w których kadencja dotychczasowych zarządów upłynęła lub w których działali komisarze. Jednak wybory te w wielu gminach, m.in. w Warszawie, nie odbyły się, tam zaś, gdzie wygrali je syjoniści, m.in. we Lwowie, wyniki wyborów nie zostały zatwierdzone przez władze państwowe. W rezultacie niemal wszystkimi gminami małopolskimi zarządzali nadal komisarze powołani przez władze austriackie w 1914 r. po wybuchu wojny, wraz ze zdekompletowanymi przez upływ czasu radami przybocznymi⁸⁹. Rozkazem Ministra Spraw Wojskowych z 24 maja 1922 r. został zatwierdzony statut organizacyjny służby duszpasterskiej wyznania mojżeszowego na czas pokoju.

Na Wołyniu władze polskie rozwiązały władze gmin żydowskich wybrane w wyborach powszechnych na podstawie przepisów wydanych przez Centralną Radę Ukraińską, które wprowadziły autonomię narodowościową dla Żydów⁹⁰. Uniemożliwiło to m.in. prowadzenie akt stanu cywilnego i zawieranie małżeństw przez Żydów. MWRiOP okólnikiem z 26 sierpnia 1921 r. zwróciło się do wojewodów: poleskiego, wołyńskiego i nowogródzkiego w sprawie zorganizowania gmin wyznaniowych żydowskich na terenach województw kresowych⁹¹. Było to zarazem zapytanie, jak i polecenie. Ministerstwo wyraźnie sugerowało wprowadzenie na tym terenie przepisów odmiennych od dekretu z 7 lutego 1919 r. ze względu na brak tam wybieranych przez powszechne głosowanie organów samorządu terytorialnego i prosiło wojewodów o wyrażenie ich poglądów w tej sprawie. Jednak tymczasowo zalecało pilne przygotowanie i przedłożenie Ministerstwu, na wzór przepisów tego dekretu, projektu podziału powiatów na nieistniejące tam na podstawie przepisów carskich gminy wyznaniowe żydowskie. Sugerowało także, by inaczej niż w Małopolsce i Kongresówce, gdzie istniała gęsta sieć małych, finansowo niewydolnych gmin wyznaniowych żydowskich, proponować powołanie gmin liczących „3000 do 4000 dusz”.

Do rozciągnięcia znowelizowanych przez dekret z 7 lutego 1919 r. przepisów rozporządzenia z 1 listopada 1916 r. na tereny byłych tzw. ziem zabranych wystarczyło rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 października 1925 r.⁹², ponieważ Rada Ministrów posiadała ustawowe upoważnienie do rozciągania przepisów ustaw polskich na te tereny⁹³. Nastąpiło zatem ujednoczenie przepisów na całym obszarze byłego zaboru rosyjskiego.

⁸⁹ S. Rudnicki, op. cit., s. 93, 209-210.

⁹⁰ Ibidem, op. cit., s. 11.

⁹¹ Dz. Urz. MWRiOP z 1922 r. Nr 11, poz. 95.

⁹² Dz. U. Nr 114, poz. 807.

⁹³ Upoważnienie to było zawarte w odniesieniu do terenów przypadłych Polsce w traktacie pokojowym ryskim z Rosją Radziecką w ustawie z dnia 4 lutego 1921 r. (Dz. U. Nr 16, poz. 93), zaś w odniesieniu do Wileńszczyzny – w ustawie z dnia 6 kwietnia 1922 r. (Dz. U. Nr 26, poz. 213).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 marca 1927 r.⁹⁴ rozciągnęło przepisy znowelizowane dekretem z 7 lutego 1919 r. na 3 powiaty województwa białostockiego, na których one jeszcze nie obowiązywały. Rozporządzenie Ministra WRiOP z 21 czerwca 1927 r.⁹⁵ ustaliło sieć gmin wyznaniowych żydowskich na byłych tzw. ziemiach zabranych, przy czym tylko w Wilnie i 3 innych miejscowościach obszar gmin żydowskich ograniczał się do 1 gminy, w jednym przypadku do miasta i gminy mającej siedzibę w tym mieście, zaś z reguły gminy żydowskie obejmowały na tych terenach obszar kilku gmin politycznych.

Rozciągnięcie przepisów na obszar byłego zaboru austriackiego (z wyjątkiem Śląska Cieszyńskiego, na którym prawo stanowienia ustaw wyznaniowych należało do autonomicznego Sejmu Śląskiego) nastąpiło mocą rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r.⁹⁶ Rozporządzenie było zwięzłe, natomiast załączone do niego były „Przepisy o organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego”, stanowiące znowelizowany i jednolity tekst rozporządzenia beselerowskiego. Zmieniono nazewnictwo. „Towarzystwo religijne” na „Związek religijny”, dostosowując nazwę do art. 113 Konstytucji marcowej. Wprowadzono termin „gminy mniejsze”. W gminach wielkich zgromadzenie pełnomocników otrzymało nazwę rady gminy, przy czym pozbawiono go uprawnień do wydawania przepisów. Związki wyznaniowe w obrębie gmin wielkich przemianowano znowu na stowarzyszenia wyznaniowe. Formułę dotyczącą „wolności przekonania” ich członków zastąpiono „wolnością ich sumienia”. Liczbę obieranych członków zarządu w gminach mniejszych i minimalną liczbę członków zarządu w gminach wielkich zwiększono do 8. Dokooptowanie 3 członków do zarządu gminy wielkiej przez Ministra WRiOP stało się fakultatywne. W razie potrzeby w gminie mógł być powołany podrabin. Zmiany w przepisach dotyczących Rady Religijnej Gmin Żydowskich pozbawione były znaczenia, gdyż nie została ona powołana. Obowiązkowa znajomość „języka żydowskiego” przez rabina zastąpiona została obowiązkową znajomością „języka hebrajskiego”.

Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z 6 marca 1928 r.⁹⁷ rozciągnięto przepisy także na ziemię byłego zaboru pruskiego, poza autonomicznym województwem śląskim. Dokonano przy tym dalszych zmian merytorycznych. Silniej niż dotychczas podkreślono możliwość odstępowania, przy niewystarczających środkach finansowych, od zasady: jedna gmina polityczna – jedna gmina żydowska. Wynikało to z niewielkiej liczebności Żydów w poszczególnych gminach politycznych byłego zaboru pruskiego. Jednak

⁹⁴ Dz. U. Nr 23, poz. 175.

⁹⁵ Dz. U. Nr 64, poz. 566.

⁹⁶ Dz. U. Nr 91, poz. 818.

⁹⁷ Dz. U. Nr 28, poz. 259.

odstąpiono równocześnie od dotychczasowej możliwości organizowania kilku gmin żydowskich na obszarze jednej gminy politycznej. Konsekwencją tego było dopuszczenie możliwości wyboru kilku podrabinów w jednej gminie żydowskiej. Wyraźnie stwierdzono, że pełnienie stanowiska członka zarządu gminy oraz rady gminy wielkiej jest bezpłatne i honorowe. Rozporządzenie upoważniało również Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia. Nastąpiło to rozporządzeniem z dnia 5 kwietnia 1928 r.⁹⁸

Po nowelizacji dokonanej w 1928 r. wydane zostały 3 istotne rozporządzenia wykonawcze. Brak ogólnopolskiej reprezentacji wyznania mojżeszowego w postaci Naczelnej Rady Religijnej powodował, że nie był zachowany, przewidziany w art. 115 ust. 1 Konstytucji marcowej, tryb uchwalania jednego prawa wewnętrznego przez tę reprezentację, które następnie Rada Ministrów miała uznać. Decydował jednoosobowo Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Jego rozporządzenie z 24 października 1930 r. w sprawie regulaminu wyborczego dla wyborów organów gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej z wyjątkiem województwa śląskiego⁹⁹ uchyliło wcześniejsze rozporządzenie z dnia 23 grudnia 1927 r. w tejże sprawie¹⁰⁰ i ujedniczyło ordynację wyborczą. Już w § 1 Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przyznał sobie i swym następcom prawo nadzoru nad wszystkimi czynnościami wyborczymi. Komisje wyborcze uzyskały często nadużywane prawo do pomijania w spisach wyborców osób, „które publicznie występują przeciwko wyznaniu mojżeszowemu”. W skrajnych przypadkach komisje wyborcze skreśliły ponad połowę uprawnionych do głosowania, zaś w Łosicach wszystkich kawalerów¹⁰¹. Władze administracyjne mogły, bez podania powodu, odmówić zatwierdzenia wyniku wyborów.

W drugim rozporządzeniu z tegoż dnia w sprawie regulaminu wyborczego dla wyborów rabinów i podrabinów w gminach wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej z wyjątkiem województwa śląskiego¹⁰² przynajmniej zachowano pewne pozory, określając, że ma ono obowiązywać do czasu powołania Naczelnej Rady Religijnej, do której kompetencji należało ustalenie tych zasad. Odroczone też do czasu wydania oddzielnego przepisu (który nie został wydany) uregulowanie powołania kolegium rabinów. Do właściwości jego należeć miało sprawdzanie kwalifikacji kandydatów na rabinów i podrabinów. Nadal prawa wyborcze w obu rozporządzeniach przyznano tyl-

⁹⁸ Dz. U. Nr 52, poz. 500.

⁹⁹ Dz. U. Nr 75, poz. 592, zmienione przez rozporządzenie z 7 lipca 1936 r., Dz. U. Nr 57, poz. 418. Zmiana polegała na tym, że także w gminach wielkich komisję wyborczą powoływała nie jak dotąd rada, lecz – podobnie jak w innych gminach – zarząd gminy. Szczegółowa analiza tego aktu prawnego [w:] J. Grynstejn, *Regulamin wyborczy do gmin żydowskich. Tekst, komentarz, orzecznictwo, wzory*, Warszawa 1936.

¹⁰⁰ Dz. U. 1928 r. Nr 6, poz. 38.

¹⁰¹ S. Rudnicki, op. cit., s. 354.

¹⁰² Dz. U. Nr 75, poz. 593.

ko mężczyznom. Trzecie, zapowiedziane jeszcze w 1916 r., rozporządzenie z 9 września 1931 r. uregulowało gospodarkę finansową gmin żydowskich¹⁰³. Prawie wszystkie uchwały zarządów gmin w sprawach finansowych wymagały zatwierdzenia przez wojewodę. W odniesieniu do budżetu gminy mógł on nie tylko zatwierdzić go lub odrzucić w całości, lecz także dowolnie wprowadzać do niego poprawki. Rozporządzenie ustaliło maksymalną dopuszczalną wysokość opłat za ubój rytualny zwierząt, miejsca i pomniki na cmentarzach. Z rozporządzeniem tym łączyła się sprawa dotacji z budżetu państwa dla tych gmin¹⁰⁴. Środowiska żydowskie wskazywały na daleko idącą dyskryminację w porównaniu z innymi związkami religijnymi¹⁰⁵.

Odmienny stan prawny dotyczący wyznawców judaizmu obowiązywał na terenie autonomicznego województwa śląskiego. Statut organiczny, nadany ustawą konstytucyjną z dnia 15 lipca 1920 r.¹⁰⁶, zastrzegł regulowanie spraw wyznaniowych, z wyjątkiem spraw kościelnych wchodzących w zakres polityki zagranicznej, do kompetencji Sejmu Śląskiego. W statucie utrzymano w mocy dotychczasowe ustawodawstwo pruskie i austriackie. Także konwencja genewska podpisana 15 maja 1922 r., mająca obowiązywać przez 15 lat w górnośląskiej części województwa śląskiego zachowywała w mocy prawo pruskie, ze zmianami wynikającymi z objęcia przez Polskę władzy nad tym obszarem¹⁰⁷. Gminy wyznaniowe żydowskie działały w związku z tym na podstawie aktów prawnych państw zaborczych. W części górnośląskiej wspomnianego województwa był to pruski dekret królewski z 23 lipca 1847 r. o stosunkach Żydów, natomiast na Śląsku Cieszyńskim – ustawa z 21 marca 1890 r. o urządzeniu stosunków prawnych zewnętrznych społeczności religijnej izraelskiej. W związku z tym Żydowski Związek Religijny zakresem swego działania nie obejmował autonomicznego województwa śląskiego. Żydowskie gminy wyznaniowe były na tym obszarze samodzielnymi i niezależnymi od siebie korporacjami prawa publicznego, funkcjonującymi na podstawie odręb-

¹⁰³ Dz. U. Nr 89, poz. 698, nieistotnie zmienione rozporządzeniami z 20 września 1932 r., Dz. U. Nr 89, poz. 752 i z 24 marca 1937 r., Dz. U. Nr 28, poz. 211.

¹⁰⁴ W odniesieniu do rozporządzenia z 9 września 1931 r. środowiska żydowskie formułowały przede wszystkim zarzut, iż ogranicza ono możliwości finansowe gmin wyznaniowych żydowskich, stwarzając niebezpieczeństwo dla ich egzystencji. Na skutek zgłaszanego postulatu zarządu gminy warszawskiej nowelizacji przepisów z uwzględnieniem faktycznych potrzeb gmin nie wszystkie normy rozporządzenia z 1931 r. były w praktyce wykonywane (zob. *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, red. I. Shiper, A. Tartakower, A. Haffika, t. II, Warszawa 1933, s. 247).

¹⁰⁵ W projekcie budżetu państwa na 1924 r. przewidziano początkowo na potrzeby blisko trzymilionowego Związku sumę zaledwie 2000 zł, po protestach podniesioną do 10 000 zł. W 1926 r. poseł Moses Frostig obliczył w Sejmie, że Kościół katolicki i Muzułmański Związek Religijny otrzymują z budżetu 1 zł 50 gr na głowę wyznawcy, kościoły ewangelickie – 70 gr., Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny – 20 gr., a gminy wyznaniowe żydowskie – 3 gr., mimo że Żydzi płacą najwięcej podatków.

¹⁰⁶ Dz. U. Nr 73, poz. 497.

¹⁰⁷ Dz. U. Nr 44, poz. 371.

nych statutów zatwierdzanych przez władze administracyjne. Jedynie w sferze postulatów i projektów pozostały plany zmierzające do ujednoczenia sytuacji prawnej wyznania mojżeszowego w ramach województwa śląskiego w drodze odpowiedniej ustawy Sejmu Śląskiego¹⁰⁸.

W okresie międzywojennym większość żydowskich dzieci i młodzieży w wieku szkolnym popierała naukę w państwowych placówkach oświatowych. Ich odsetek szacuje się na ok. 60%¹⁰⁹. Przy tym wiele dzieci żydowskich uczęszczało zarówno do szkół państwowych, jak i żydowskich. W zakresie szkolnictwa średniego większość uczniów żydowskich uczyła się w szkołach żydowskich, ponieważ polskie szkoły średnie, w przeciwieństwie do szkół podstawowych, dyskryminowały Żydów¹¹⁰. Młodzież wyznania mojżeszowego miała obowiązek uczęszczania na lekcje swojej religii w szkole, w której liczba uczniów tej konfesji wynosiła co najmniej 12¹¹¹. Nauka religii judaistycznej winna była być im zapewniona w wymiarze 2 godzin tygodniowo, w szkole miejscowej albo, w sprzyjających warunkach, w najbliższej szkole sąsiedniej. W przypadku małej liczby uczniów wyznania judaistycznego przewidywano łączenie dzieci na naukę religii z pobliskich szkół w jednej szkole. Natomiast w przypadku znacznej liczby tych uczniów, należało utworzyć grupy liczące nie więcej niż 40 uczniów i dla każdej grupy przeznaczyć po 2 godziny nauki religii tygodniowo. W szczególności od rodziców (opiekunów prawnych) wyznania mojżeszowego uczniów, którzy z powodu braku warunków, nie otrzymywali nauki religii w szkole, kierownicy szkół byli zobowiązani żądać zaświadczeń pochodzących od właściwej władzy duchownej, iż dzieci pobierały naukę religii w domach i z jakim skutkiem. Na podstawie tego rodzaju oświadczeń wpisywano oceny z religii w katalogach szkolnych oraz na świadectwach.

W praktyce wobec dominującej roli w życiu publicznym Kościoła Rzymskokatolickiego, postanowienia art. 120 Konstytucji marcowej nie zawsze były stosowane do innych, formalnie równouprawnionych, konfesji o charakterze mniejszościowym w państwie polskim¹¹². Wyrazem tego były trwające latami zabiegi przedstawicieli konfesji judaistycznej, domagających się realizacji postanowień art. 120 na równi z Kościołem katolickim, m.in. poprzez wprowadzenie obowiązku nauczania religii mojżeszowej w publicznych szkołach powszechnych dla uczniów tego wyznania. Posłowie wyznania mojżeszowego, głosząc apologię chederów, niejednokrotnie zarzucali na forum izb

¹⁰⁸ Zob. szerzej K. Krasowski, op. cit., s. 190.

¹⁰⁹ Ch.Sz. Kaźdan, *Di geshichte fun jidiszn schulweznin umophengikn pojln*, Mexico City, s. 550-551.

¹¹⁰ E. Mendelsohn, op. cit., s. 102.

¹¹¹ Zob. okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Kuratorów Okręgów Szkolnych w sprawie nauki religii w publicznych szkołach powszechnych z dnia 5 stycznia 1927 r. (Dz. U. MWRiOP Nr 2, poz. 32).

¹¹² B. Reiner, op. cit., s. 152-153.

parlamentarnych zupełnie rozdział synagogi od państwa¹¹³, oplakany stan nauczania religii w szkołach publicznych, narzucanie nauczycieli bez zgody gminy wyznaniowej żydowskiej, a także długotrwałą zwłokę w uznaniu soboty jako święta wyznaniowego Żydów oraz zwalniania dzieci w tym dniu od obowiązków szkolnych¹¹⁴.

Należy podkreślić za Krzysztofem Krasowskim, iż przymusowy charakter Żydowskiego Związku Religijnego był niezgodny z wolnościowymi zasadami Konstytucji marcowej, szczególnie z art. 111 gwarantującym wolność sumienia i wyznania. Niezgodny z Konstytucją był także tryb uregulowania położenia prawnego tej konfesji. Przepisy o organizacji gmin wyznaniowych żydowskich określały zarówno stosunek państwa do Żydowskiego Związku Religijnego, jak i całość jego ustroju wewnętrznego, czego nie przewidywała ustawa zasadnicza. Regulacja prawna została dokonana bez porozumienia z organem przedstawicielskim związku. Tego natomiast wymagała Konstytucja w art. 115¹¹⁵. ŻZR był jedynym z pośród wyznań uznanych na terenie całego państwa w okresie międzywojennym, który uznanie swe zyskał nie w drodze aktu prawnego, lecz procesu inkorporacji do systemu prawnego II RP norm z okresu przed uzyskaniem niepodległości¹¹⁶.

Akty normatywne, mające czytelną antyżydowską wymowę, pojawiły się po śmierci Józefa Piłsudskiego (zm. 12 maja 1935 r.). Na początku 1936 r. został złożony w Sejmie projekt ustawy o całkowitym zakazie uboju rytualnego. Ubój rytualny przedstawiano jako praktykę niehumanitarną, lecz w istocie rzeczy kryły się za projektem motywy ekonomiczno-polityczne¹¹⁷. Sejm uchwalił ustawę z 17 kwietnia 1936 r. o uboju zwierząt gospodarskich w rzeźniach¹¹⁸ w złagodzonej formie. Przewidywała ona reglamentację ilości bydła poddawanego temu ubojowi i handlu tym mięsem, tak aby cała ilość mięsa pochodzącego z uboju rytualnego odpowiadała potrzebom konsumpcyjnym ludności oraz potrzebom eksportu (art. 5). Normy te nie były stosowane

¹¹³ Por. przemówienia posłów Farbsteina, Hirschorna, Halperna, Grünbauma, Lewina, Federbusha, Wygodzkiego, Hellera, Schipera czy Sommersteina w sprawozdaniach stenograficznych: 101 pos. Sejmu Ustawodawczego (SU) w dniu 20.09.1919 r., łamy 18, 28, 41; z 152 pos. SU w dniu 1.06.1920 r., łam 19; z 186 pos. SU z dnia 17.11.1920 r., łam 25; z 217 pos. SU w dniu 10.03.1921 r., łam 47; z 197 pos. Sejmu I kadencji w dniu 27.04.1925 r., łamy 71-73; z 266 pos. Sejmu I kadencji w dniu 12.01.1926 r., łamy 11-16; z 270 pos. Sejmu I kadencji w dniu 9.02.1926 r., łamy 21-23; z 314 pos. Sejmu I kadencji w dniu 28.01.1927 r., łamy 46-47; z 15 pos. Sejmu II kadencji w dniu 2.06.1928 r., łam 67; z 82 pos. Sejmu II kadencji w dniu 28.02.1930 r. i inne, a także z 70 pos. Senatu I kadencji z dnia 28.07.1924 r., łamy 37-39; z 151 pos. Senatu I kadencji z dnia 9.03.1927 r., łam 27, z 26 pos. Senatu IV kadencji z dnia 10.03.1937 r., łam 37.

¹¹⁴ Por. sprawozdanie stenograficzne z 65 pos. Sejmu V kadencji w dniu 1.02.1938 r., łamy 21-22; przemówienia posła Sommersteina, a także wcześniejsze przemówienie chadeckiego senatora Thulle w dniu 12.03.1930 r. na 30 pos. Senatu II kadencji.

¹¹⁵ K. Krasowski, op. cit., s. 187.

¹¹⁶ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967, s. 151.

¹¹⁷ *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 292-293.

¹¹⁸ Dz. U. Nr 29, poz. 237.

na obszarze województw, w których ludność wyznań stosujących ubój rytualny, w praktyce przede wszystkim ludność żydowska., wynosiła mniej niż 3% ogółu populacji. Tam decyzja należała do rad gmin, które mogły w szczególności zabronić tego rodzaju uboju¹¹⁹.

W praktyce przeciwko wyznawcom judaizmu zwracała się ustawa z dnia 25 marca 1938 r. o wytwarzaniu i handlu dewocjonaliami i przedmiotami kultu religijnego¹²⁰. Na jej podstawie wytwarzaniem i handlem dewocjonaliami i przedmiotami kultu religii: chrześcijańskiej, mojżeszowej i muzułmańskiej mogły zajmować się wyłącznie kupcy tej konfesji, której dane wyroby dotyczą. W przypadku osób prawnych było to dopuszczalne, jeżeli zarząd, rada nadzorcza oraz wszystkie inne władze sprawowane były przez osoby wyznające odpowiednią religię. Także wyłącznie osoby odpowiedniej konfesji mogły być zatrudnione przy wytwarzaniu i handlu dewocjonaliami oraz przedmiotami kultu religijnego¹²¹.

Ustawa z dnia 4 maja 1938 r. o ustroju adwokatury¹²² umożliwiała ograniczenie Żydom dostępu do palestry (zob. art. 66). Regulacja ta stanowiła niejako konsekwencję kilkuletnich wysiłków środowiska adwokackiego na rzecz zmniejszenia liczby adwokatów żydowskiego pochodzenia. Podobne postulaty wysuwało środowisko lekarskie. W efekcie niektóre organizacje lekarskie i adwokackie podjęły decyzje o nieprzyjmowaniu do swojego składu Żydów.

Władze II Rzeczypospolitej, prowadząc faktycznie politykę dyskryminacji wobec mniejszości narodowych, szczególnie wobec Żydów, sprzeciwiały się jednak kategorycznie formalnemu wprowadzeniu takiego ustawodawstwa¹²³. W Polsce, jako jednym z nielicznych państw europejskich, nie doszło do uchwalenia ustawodawstwa otwarcie dyskryminującego obywateli z przyczyn rasistowskich. Reasumując trzeba jednak stwierdzić, że pomimo pewnych korekt w polityce narodowościowej i wyznaniowej w okresie dwudziestolecia międzywojennego, kolejne ekipy rządzące w Polsce nie potrafiły wyjść poza stereotyp Rzeczypospolitej jako państwa narodowego Polaków, mającego w związku z tym w praktyce charakter wyznaniowy – katolicki.

IV. Spośród 3 mln 300 tys. polskich Żydów Holocaust przetrwało ok. 13%. Większość z nich przeżyła na terenie Związku Radzieckiego¹²⁴. Wśród ocalałych było ok. 30 rabinów. Już 8 października 1944 r. powstał samorzutnie, bez

¹¹⁹ Szczegółowe reguły dotyczące uboju rytualnego zawarte zostały w rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 26 sierpnia 1936 r. wydanym w porozumieniu z Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministrem Spraw Wewnętrznych o sposobach i warunkach uboju rytualnego zwierząt gospodarskich (Dz. U. Nr 70, poz. 504). W wyniku zastosowania ustawy z 1936 r. oraz aktów wykonawczych pracę straciło kilka tysięcy rzeźników żydowskich.

¹²⁰ Dz. U. Nr 19, poz. 149.

¹²¹ Regulacja ta zwracała się przede wszystkim przeciwko żydowskim straganiarzom.

¹²² Dz. U. Nr 33, poz. 289.

¹²³ A. Klugman, *Żyd – co to znaczy?*, Warszawa 2003, s. 115.

¹²⁴ *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 393.

podstawy prawnej, Komitet Żydowski w Lublinie. Powołał on Rubina Safron-Feldszuha na naczelnego rabinu terenów wyzwolonych. 13 stycznia 1945 r. zostało utworzone żydowskie duszpasterstwo wojskowe, pierwotnie w formie rabinatu głównego Wojska Polskiego, przekształconego 29 kwietnia 1947 r. w szefostwo wyznania mojżeszowego Ministerstwa Obrony Narodowej. Zostało ono zniesione 15 czerwca 1949 r.

Po wojnie wyznawcy judaizmu skupili się w żydowskich zrzeszeniach religijnych. Działy one na podstawie wydanego przez Ministerstwo Administracji Publicznej Okólnika nr 3 o tymczasowym uregulowaniu spraw wyznaniowych ludności żydowskiej z 6 lutego 1945 r.¹²⁵ Poleciał on umożliwić organizowanie żydowskich zrzeszeń religijnych, bez odtwarzania – jak je nazywał okólnik – „b. Izraelickich Gmin Wyznaniowych” przewidzianych rozporządzeniem z 1927 r. Nakazywał starostom przekazać w użytkowanie zarządom miejscowych żydowskich zrzeszeń religijnych nieruchomości i ruchomości służące kultowi religijnemu „stanowiące uprzednio własność b. Izraelickich Gmin Wyznaniowych oraz innych izraelickich stowarzyszeń”, a w przypadku braku w danej miejscowości nieruchomości służących wyłącznie celom żydowskiego kultu religijnego – inne obiekty będące „dotychczas własnością b. Izraelickiej Gminy Wyznaniowej”. Autorów okólnika znamionował brak fachowości i pośpiech. W szczególności nie uregulowano jednoznacznie kwestii własności żydowskich wspólnot wyznaniowych. Majątek gmin wyznaniowych żydowskich przejęło w tymczasowy zarząd państwo. Następnie własność nieruchomości przeszła przede wszystkim, jako mienie opuszczone, na rzecz Skarbu Państwa na podstawie przepisów dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich¹²⁶. Niejasne były także postanowienia okólnika dotyczące cmentarzy. Jeden z przepisów wymieniał je wśród podlegających przekazaniu nieruchomości służących kultowi religijnemu, zaś inny przepis zapowiadał uregulowanie ich sprawy przyszłym, oddzielnym zarządzeniem. Do tego czasu cmentarze miały pozostawać w zarządzie żydowskich zrzeszeń religijnych, które jednak nie mogły „odmawiać miejsca na cmentarzu jakiegokolwiek osobie narodowości żydowskiej”. Przytoczone sformułowanie zapewne miały umożliwić pochowanie na cmentarzu Żydów niepraktykujących religijnie. Żydowskie zrzeszenia religijne mogły pobierać składki oraz opłaty za obrzędy urodzin, za udzielanie ślubów i za pogrzeby i pomnikowe, ale nie za miejsca na cmentarzu. Zarząd żydowskiego zrzeszenia religijnego liczyć miał, zależnie od liczebności zrzeszenia, 5 lub 11 członków. Okólnik nie ustalał sposobu wyłaniania zarządu. Prawdopodobnie wyłaniane one były żywiolowo. Starosta zatwierdzał wybór przez zarząd

¹²⁵ Dz. Urz. MAP Nr 1, s. 21.

¹²⁶ Dz. U. Nr 13, poz. 87. Dekret przewidywał skrócony – dziesięcioletni – termin nabycia własności opuszczonych nieruchomości w drodze zasiedzenia przez Skarb Państwa oraz związku samorządu terytorialnego, natomiast w przypadku ruchomości termin nabycia przez zasiedzenie majątku opuszczonego wynosił 5 lat (art. 34 ust. 1).

swego przewodniczącego oraz jego zastępców. Minister Administracji Publicznej mianował Tymczasową Naczelną Radę Religijną złożoną z 3 rabinów, jako organ opiniodawczy i wnioskodawczy w sprawach żydowskiego kultu i religii. Żydowskie zrzeszenia religijne przedstawiały Radzie kandydatów na rabinów i podrabinów, a Rada wnioskowała do Ministerstwa Administracji Publicznej o ich zatwierdzenie. Rabin wchodził z urzędu w skład zarządu zrzeszenia.

Najpierw po wydaniu okólnika nr 3 powstała 17 maja 1945 r. Reprezentacja Żydowskich Zrzeszeń Religijnych w Polsce. Tymczasowa Naczelna Rada Religijna, używająca w praktyce nazwy „Naczelna Rada Religijna Żydów Polskich”, została mianowana przez Ministerstwo Administracji Publicznej 27 listopada 1945 r. Tegoż dnia Reprezentacja przekształciła się w Komitet Organizacyjny Żydowskich Zrzeszeń Religijnych. Minister Administracji Publicznej zatwierdził tę zmianę 27 grudnia 1945 r. Rada wystąpiła do Ministra Administracji Publicznej o zmianę nazwy zrzeszeń na „żydowskie kongregacje wyznaniowe”, na co ten zezwolił 21 czerwca 1946 r. W konsekwencji Komitet zmienił 24 czerwca 1946 r. swą nazwę na Komitet Organizacyjny Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych w Polsce; działał on do 16 listopada 1949 r. Doszło do przerwania ciągłości prawnej między kongregacjami a przedwojennymi żydowskimi gminami wyznaniowymi¹²⁷. Ministerstwo Administracji Publicznej uchylało się także od odpowiedzi na pytanie o osobowość prawną kongregacji. W sumie ich status prawny był niedookreślony. Obydwa organy, Rada i Komitet, współpracowały ściśle z sobą, mimo braku prawnego rozgraniczenia ich kompetencji. Sprzyjała temu unia personalna w osobie rabina Dawida Kahane – głównego rabina Wojska Polskiego do roku 1949¹²⁸. W dniu 1 czerwca 1948 r. Komitet Organizacyjny Żydowskich Kongregacji Religijnych podjął decyzję o przystąpieniu do Centralnego Komitetu Żydów w Polsce.

Sieć żydowskich organizacji religijnych początkowo rozbudowywała się szybko. W marcu 1947 r. działało 80 kongregacji w 5 okręgach (Warszawa, Łódź, Katowice, Kraków, Wrocław), w których we wrześniu tegoż roku sprawowało swe urzędy 25 rabinów, pracujących w 38 czynnych synagogach¹²⁹. Według obliczeń kongregacji, w 1949 r. około połowa Żydów zamieszkała w Polsce praktykowała judaizm. Po roku 1950 liczba ta jednak szybko się zmniejszała. Było to następstwem emigracji, ale także szykan ze strony państwa¹³⁰. Na przykład szacowano, iż w Warszawie w 1948 r. na 9 tys. Żydów,

¹²⁷ Stanowisko, iż żydowskie kongregacje religijne nie są następcami prawnymi przedwojennych gmin wyznaniowych żydowskich znalazło swoje potwierdzenie w postanowieniu Sądu Najwyższego z 13 października 1960 r. w sprawie Skarb Państwa *versus* Żydowska Kongregacja Religijna w Krakowie (sygn. akt 3 CO 27/60).

¹²⁸ Szerzej na jego temat w: *Polski słownik judaistyczny*, tom 1, op. cit., s. 740.

¹²⁹ AAN, zespół MAP, t. 921, k. 3 i 4.

¹³⁰ *Dzieje Żydów w Polsce 1944-1968. Teksty źródłowe*, oprac. A. Cała, H. Denter-Śpiewak, Warszawa 1997, s. 238.

wierzących było od 2 do 3 tys. Proporcje te były podobne na Dolnym Śląsku. W dużych ośrodkach przemysłowych w jeszcze większym stopniu przeważali niewierzący¹³¹.

Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca 1946 r. spowodował gwałtowną ucieczkę wielu przedstawicieli tej mniejszości z Polski. Po powstaniu Państwa Izrael w maju 1948 r. rząd polski poparł emigrację Żydów do tego państwa. Jednak żydowskie kongregacje wyznaniowe umocniły się na tyle, że 9 i 10 sierpnia 1949 r. odbył się w Warszawie I Zjazd ich delegatów, który zaakceptował przedstawiony przez Departament Wyznań Ministerstwa Administracji Publicznej statut Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w Polsce¹³². Minister Administracji Publicznej pismem z dnia 16 listopada 1949 r. uznał go za prawnie istniejący. Znaczenie prawne tego pisma nie jest jednoznaczne. Obowiązywał już przepis art. 6¹ znowelizowanego 5 sierpnia 1949 r.¹³³ prawa o stowarzyszeniach, w myśl którego związki religijne prawnie nieuznane podlegały przepisom tego prawa. Przepis § 7 rozporządzenia wykonawczego¹³⁴ wyraźnie ustalał, że dotyczy to również nowo powstających związków. Nie doszło jednak wówczas do uznania statutu wewnętrznego Związku. Był on pozbawiony osobowości prawnej, nie mógł zatem starać się o restytucję mienia po przedwojennych gminach wyznaniowych żydowskich.

Według danych z 1949 r. w Polsce działały 62 kongregacje, 68 synagog (nie licząc domów modlitwy), 17 łaźni rytualnych i 42 szkoły Talmud Tora, z 984 dziećmi. Potrzebom religijnym wiernym służyło 13 rabinów, 4 moheli i 30 rzezaków¹³⁵.

Konstytucja PRL z 22 lipca 1952 r. zawierała nieliczne i ogólnie sformułowane przepisy wyznaniowe, ujęte jako art. 69 i 70. Pomimo gwarantowania obywatelom wolności sumienia i wyznania oraz proklamowania rozdziału Kościoła od państwa, nie mogły one stanowić formalnej bariery przed daleko posuniętą ingerencją władz w sprawy wewnętrzne związków wyznaniowych¹³⁶. System, który funkcjonował w okresie Polski Ludowej, można określić jako zwierzchnictwo rozdziałowe państwa nad wyznaniem¹³⁷. W sytuacji nasilającego się stalinizmu Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego (ZRWM) deklarował lojalność wobec rzeczywistości politycznej i uczestniczył w akcjach społeczno-politycznych inicjowanych przez władze. Ścisłą kontrolę nad Związkiem sprawował Urząd do Spraw Wyznań. Była ona najda-

¹³¹ Ibidem.

¹³² *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 401.

¹³³ Dz. U. Nr 45, poz. 335.

¹³⁴ Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 6 sierpnia 1949 r. w sprawie wykonania dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach (Dz. U. Nr 47, poz. 358).

¹³⁵ *Atlas historii Żydów polskich...*, s. 401.

¹³⁶ Wyczerpującą analizę postanowień wyznaniowych konstytucji PRL przeprowadza M. Pietrzak [w:] *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 169-177.

¹³⁷ Ibidem, s. 176.

lej posunięta w latach 1952-1956, kiedy Związkiem kierował faktycznie komisaryczny zarząd¹³⁸. Administracja wyznaniowa w owym czasie przychylnie odnosiła się jednak do potrzeb religijnych wyznawców judaizmu. W 1953 r. ZRWM szacował liczbę wiernych na 8100, skupionych w 23 kongregacjach. Największymi skupiskami wyznawców judaizmu były: Łódź – 3000, Wałbrzych – 1500, Szczecin – 1000, Wrocław – 5000 i Legnica – 260. W Warszawie do kongregacji należało tylko 150 osób. Związek dysponował 14 synagogami, 19 domami modlitwy i 22 budynkami mieszkalnymi. Jego personel obejmował 158 pracowników, lecz miał on tylko 2 rabinów¹³⁹.

Urząd do Spraw Wyznań dopiero po 12 latach, w toku mocno opóźnionego rozpatrywania wniosków zgłoszonych w 1949 r. przez związki wyznaniowe (takie sformułowanie występowało w konstytucji PRL z 1952 r.), wpisał 19 czerwca 1961 r. do rejestru stowarzyszeń także Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Nazwę tę przyjął Związek na zjeździe w 1961 r. Przez wpis do rejestru Związek uzyskał osobowość prawną, której nie posiadały poprzednie formy organizacyjne wyznania mojżeszowego po 1945 r. Osobowości prawnej nie posiadały nadal kongregacje religijne skupione w Związku. Organ kierujący Związkiem nosił początkowo nazwę Związkowej Rady Kongregacyjnej, a od 1961 r. nazwę Zarządu Głównego Związku. Był on wybierany przez Zjazd na czteroletnią kadencję. Jednym z organów statutowych Związku była także Rada Religijna. Winna była ona składać się z co najmniej 3 rabinów lub podrabinów¹⁴⁰. Ze względu na emigrację rabinów zaistniała od 1959 do 1967 r. przerwa w działalności Rady. Później Rada istniała jeszcze krótko. Mimo że zatwierdzony 28 grudnia 1966 r. przez Urząd do Spraw Wyznań nowy statut Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego nie przewidywał istnienia Rady Religijnej, statuując jedynie stanowisko naczelnego rabina, Rada Religijna została w 1967 r. reaktywowana na kilka lat pod przewodnictwem kantora, ponieważ nie było w Polsce żadnego stałego rabina. Doraźnie dojeżdżali jedynie rabini zagraniczni. Innymi organami ZRWM były: Główna Komisja Rewizyjna, Sąd Polubowny oraz Związkowy Zjazd Kongregacyjny. Wszystkie organy Związku formalnie pochodziły z wyborów¹⁴¹. Żydowskie kongregacje religijne tworzyły grupy wyznawców judaizmu powyżej 25 osób. Ich organami były: zwyczajne zebranie członków, zarząd kongregacji oraz komisja rewizyjna. Zarząd kongregacji – jej organ wykonawczy – składał się z 3 do 5 osób, które wybierały z pośród siebie przewodniczącego, skarbnika i sekretarza¹⁴².

Z chwilą uzyskania osobowości prawnej ZRWM mógł zgłaszać roszczenia do majątku przekazanego przez Urzędy Likwidacyjne w zarząd i użyt-

¹³⁸ *Atlas Żydów polskich...*, op. cit., s. 409.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ T. Langer, op. cit., s. 157.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 156.

¹⁴² *Ibidem*.

kowanie żydowskim kongregacjom wyznaniowym. Rejestracja Związku nie doprowadziła do zwrotu majątku po przedwojennych gminach wyznaniowych żydowskich, ale organizacja ta została przynajmniej zwolniona z czynszu za pomieszczenia użytkowane przez kongregacje dla celów kultu religijnego¹⁴³. Rzeczony statut z 1966 r., obowiązujący do 1988 r., sankcjonował prawnie uznaniową ingerencję Urzędu do Spraw Wyznań w sprawę zarządzania Związku. Władze państwowe wkraczały w dziedzinę wewnętrznej administracji, w tym w kwestie personalne i majątkowe, natomiast w ogóle nie ingerowały w sprawy *stricte* religijne¹⁴⁴.

Schyłek lat sześćdziesiątych i dekada lat siedemdziesiątych to okres kryzysu judaizmu w Polsce. W 1974 r. w ramach ZRWM działało 16 kongregacji oraz 24 synagogi i domy modlitwy. Pod opieką kongregacji znajdowało się 78 czynnych cmentarzy żydowskich. Zatrudniano 11 pracowników odpowiedzialnych za życie religijne – 2 kantorów, 2 rzezaków i 7 szamesów¹⁴⁵. W sumie do kongregacji należało 1319 członków. Były to w zdecydowanej większości osoby starsze. W 1978 r. spośród 1884 członków ZRWM 80% stanowili mężczyźni. Średnia wieku członków wynosiła 67 lat. 80% spośród wiernych było emerytami. W życiu religijnym brała udział mniejszość z nich. Nie było żadnego rabina w Związku, nie istniała edukacja religijna, nie odbywały się obrzezania, bar micwy i śluby¹⁴⁶. Judaizm w Polsce zamierał.

Organizacje żydowskie, także religijne, zaczęły się odradzać, przy przychylności władz, od początku lat osiemdziesiątych XX wieku. W kwietniu 1983 r. przekazano wyznawcom judaizmu odrestaurowaną przez władze państwowe synagogę im. Zalmana i Rywki Małżonków Nożyków. W grudniu 1984 r. odbył się pierwszy od 1966 r. zjazd ZRWM Na jego czele pozostał Mozes Finkelstein (od 1973 r.). Znakiem odradzenia się wyznania mojżeszowego stała się w maju 1985 r. bar micwa Mateusza Kosa – pierwsza od 30 lat w Warszawie¹⁴⁷.

V. W Związku Religijnym Wyznania Mojżeszowego w 1989 r., ani w pierwszych latach III RP, nie doszło do zasadniczych zmian w składzie władz czy do rozliczeń działaczy szczególnie lojalnych wobec władz PRL¹⁴⁸. Po roku 1989 wzrosła natomiast wyraźnie liczba nowych członków Związku. Pozwoliło to ograniczyć spadek liczebności ZRWM spowodowany przyczynami biologicznymi. O ile w 1988 r. Związek deklarował liczbę 1560 wyznawców, to następcą ZRWM – Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich (ZGWŻ) określał swoją liczebność w 1992 r. na 1220 osób¹⁴⁹. W latach dzie-

¹⁴³ *Atlas historii Żydów polskich...*, s. 413.

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 414.

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 415.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ *Atlas historii Żydów polskich...*, s. 417.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 418.

wiećdziesiątych w łonie ZGWŻ zaostriął się konflikt pokoleniowy między grupą starszych wyznawców, urodzonych jeszcze przed wojną, a Żydami średniego i młodego pokolenia, częstokroć odkrywających swoją religijną i kulturową tożsamość. W 1997 r. szala zwycięstwa przechyliła się na korzyść tej ostatniej grupy.

Należy zarazem podkreślić, że w 1989 r. nastąpiły zasadnicze zmiany w polskim prawie wyznaniowym, które w istotny sposób poprawiły sytuację prawną wyznawców religii mojżeszowej. Sejm uchwalił 17 maja 1989 r. 3 nowe ustawy wyznaniowe, w tym ustawę o gwarancjach wolności sumienia i wyznania¹⁵⁰. Ta obowiązująca do dnia dzisiejszego regulacja to *magna charta swobód w sprawach religijnych w Polsce*¹⁵¹. Zagwarantowała ona zarówno obywatelom, jak i cudzoziemcom oraz bezpaństwowcom wolność sumienia i wyznania zgodnie ze standardami zawartymi w uniwersalnych aktach prawa międzynarodowego dotyczących wolności i praw człowieka. W ustawie zawarto bardzo szczegółowy i otwarty katalog uprawnień jednostki ze sfery wolności w sprawach konfesyjnych. Dla wyznawców judaizmu szczególne znaczenie miało wyróżnienie uprawnień do: utrzymywania kontaktów ze współwyznawcami, w tym do uczestniczenia w pracach organizacji religijnych o zasięgu międzynarodowym, wytwarzania i nabywania przedmiotów potrzebnych do celów kultu i praktyk religijnych oraz korzystania z nich, wytwarzania, nabywania i posiadania artykułów potrzebnych do przestrzegania reguł religijnych, zachowywania milczenia w sprawie swojej religii, czy otrzymania pochówku zgodnie z wyznawanymi zasadami religijnymi.

Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania uszczegółowiła zgodnie z doktryną liberalną zasady relacji między państwem a Kościołami i innymi związkami wyznaniowymi. Były to przede wszystkim, poza zasadą rozdziału związków wyznaniowych od państwa, dyrektywy: świeckości państwa oraz jego neutralności w sprawach religii i światopoglądów, równouprawnienia Kościołów i innych związków wyznaniowych bez względu na formę regulacji ich sytuacji prawnej, swobody wypełniania przez wspólnoty religijne ich funkcji religijnych. Ustawa z 17 maja 1989 r. ustanawiała także ogólny zakaz dotowania i subwencjonowania Kościołów i innych związków wyznaniowych przez państwo oraz państwowe jednostki organizacyjne.

Nastąpiło odejście od koncesyjnego trybu legalizacji nowych wspólnot religijnych przez państwo na rzecz trybu rejestrowego, charakteryzującego się odformalizowaniem. Nowy związek wyznaniowy mogło zarejestrować już

¹⁵⁰ Zob. Dz. U. z 1989 r., Nr 29, poz. 155. Poza ustawą o gwarancjach wolności sumienia i wyznania były to także: obowiązująca do dnia dzisiejszego ustawa o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. z 1989 r., Nr 29, poz. 154) oraz ustawa o ubezpieczeniu społecznym duchownych (Dz. U. z 1989 r., Nr 29, poz. 156) uchylona w 1999 r.

¹⁵¹ Zob. T.J. Zieliński, *Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania jako „magna charta” swobód światopoglądowych w Polsce*, [w:] *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989-2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice–Bielsko-Biała 2009, s. 53-65.

15 wnioskodawców. Organy administracji wyznaniowej pozbawione zostały w zasadzie uprawnień nadzorczych wobec wspólnot religijnych. Kościołom i innym związkom wyznaniowym ustawodawca zapewnił niezależność od państwa w zakresie wykonywania funkcji religijnych. Ponadto ustawodawca sformułował bardzo szczegółowy katalog uprawnień wspólnot religijnych w ramach swobody wypełniania funkcji religijnych (zob. art. 19 ust. 2). Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego, jako jeden z 34 Kościołów i innych związków wyznaniowych zarejestrowanych na podstawie znowelizowanego prawa o stowarzyszeniach z 1932 r., został po wejściu w życie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania wpisany w dniu 11 stycznia 1990 r. do nowego rejestru Kościołów i innych związków wyznaniowych, prowadzonego na podstawie ustawy z 1989 r. bez konieczności przeprowadzania postępowania rejestrowego. Wykreślenie z rejestru Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich nastąpiło 2 maja 1997 r. w związku z wejściem w życie ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich¹⁵². Po roku 1989 wystąpiło w Polsce zjawisko pluralizmu judaistycznych związków wyznaniowych. W szczególności 26 kwietnia 1991 r. zostało zarejestrowane jako związek wyznaniowy Havurah Lelimud Jahadut – Bractwo dla Poznania Judaizmu (wykreślone w następstwie samorozwiązania decyzją z 11 października 2006 r.).

Od maja 1989 r. wyznawcy judaizmu w Polsce ponownie mieli swojego rabina. Został nim na podstawie dziesięcioletniej umowy Pinchas Menachem Joskowicz – naczelny rabin ZGWŻ. Od 1992 r. pomagał mu amerykański rabin Michael Schudrich. Został on wybrany w 2004 r. przez Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich na kolejnego naczelnego rabina Polski. W lutym 2008 r. przywrócono istnienie Rabinatu Polski, który ma spełniać rolę koordynatora działań gmin żydowskich i podejmowania najważniejszych decyzji dotyczących społeczności żydowskiej¹⁵³.

Statut Związku był poważnie zmieniany. Istotna zmiana nastąpiła w 1992 r. Wyrażała się ona w przywróceniu nazwy „gmina wyznaniowa żydowska” w miejsce nazwy „kongregacja wyznania mojżeszowego” i zmiany nazwy Związku na „Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej”. Tego rodzaju zmiany umożliwiały wysuwanie tezy, że obecne gminy wyznaniowe żydowskie są spadkobiercami, także w wymiarze majątkowym, przedwojennych gmin żydowskich. 11 maja 1997 r. dokonano rewolucyjnych zmian prawa wewnętrznego Związku. Od tej pory członkami gmin wyznaniowych żydowskich oraz ich Związku mogą być, pomijając konwertytów na judaizm, nie tylko tzw. Żydzi hałachiczni, tzn. pochodzący od matki Żydówki, ale osoby pochodzące od ojca Żyda i matki nie-Żydówki niebędące wyznawcami innych religii, posiadające obywatelstwo polskie, zamieszkałe

¹⁵² Dz. U. Nr 41, poz. 251 z późn. zm.

¹⁵³ A. Rumpel, *Religie w Polsce*, Łódź 2009, s. 157.

na terytorium RP. Wówczas przyznane zostało także kobietom bierne prawo wyborcze¹⁵⁴. Zmiany powyższe spowodowały wzrost liczby członków ZGWŻ.

Podsumowując, należy podkreślić, że począwszy od 1989 r. judaizm uzyskał w Rzeczypospolitej Polskiej najlepsze formalnoprawne podstawy dla swojej działalności na przestrzeni dziejów na ziemiach polskich. Jest to jedna z przesłanek, aby żywić ostrożny optymizm co do odrodzenia się religii Mojżeszowej w naszym kraju. Proces ten jest następstwem odkrywania swych żydowskich korzeni przez młodzież, reemigracji a także przewyciężenia obaw przed ujawnieniem swojej judaistycznej tożsamości religijnej.

¹⁵⁴ *Atlas historii Żydów polskich...*, op. cit., s. 421. Protokół posiedzenia Komisji Statutowej Walnego Zebrania Delegatów Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP, odbytego dn. 11.05.1997 r. w Warszawie w synagodze im. Nożyków, ul. Twarda 6, mps. powiel. w zbiorach własnych autora.